

हरिश्चंद्र नाटक

६२

२१० २१० २ लुछोडभाई (

असल डिपरथी युनरा

भापांतर करे लुं,

तेमनी रजथी

नाटक जिनैजक मंडणीने माटे शेरशर क

४ अं कुमां

रय नार,

केपुशरो नवरोजल कापराल.

मुं पछि,

इतर आशकारा छापाभाता मध्ये

मेहेरामल इरकुनलनी कुंपनीमे १०

काट—मेहेरामल होरमल सोट.

પ્ર સ્તી વ ની .

આ પ્રખ્યાત નાટક તામીલ ભાષામાં સુમારે ૬૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયું હતું. તેનું શ્રી સીલોનવાળા સર મદુકુમાર સવામીએ ઇંગ્લેન્ડમાં ભાષાંતર કરી નામદાર રાણી વિક્ટોરિયાને અર્પણ કરેલું તે બે પરથી ગુજરાતીમાં એ નાટક મારા મિત્ર શેઠ રણછોડભાઈ ઉદયરામે છપાવ્યું છે તેને નાટક તખ્તા ઉપર મૂકવાનુંગ આકારમાં રચવા માટે એ નાટકમાં ઘણાક ફેરફાર અને વધઘટ કરવાની મને તક મળી હતી. તે સઘળા ફેરફાર સહીત એ નાટક છપાવી પ્રગટ કરવાની મારા મિત્ર શેઠ રણછોડભાઈએ મને કૃપાની રાહ પરવાનગી આપી છે, માટે એ મને હું મોટો ઉપકાર માનું છું.

આ નાટકમાં દાખલ કરેલાં ગાયનાંમાંના સફે ૧ અને ૨ વાળા ગીતિવૃત્ત અને મરાઠી સાખી તથા સફે ૧૫ વાળી ખમાયની ટુમરીના કર્તા શેઠ રણછોડભાઈ છે; સફે ૧૮ વાળું જીજ્ઞેષીનું પદ તથા સફે ૩૫ વાળી ગરબી કવી દલપતરામ દાહ્યાભાઈની બનાવેલી છે; સફે ૫ વાળું જીજ્ઞેષીનું પદ કવિ નમદાશંકરનું જોડેલું છે; સફે ૨૫ વાળું કાલંગરાનું પદ કવિ કલ્યાણનું બનાવેલું છે; તથા બાકીનાં ગાયનાં મારા કરેલાં છે.

અપ્રેલ ૧૮૭૬.

કે. ન. કા.

નાટક પાત્ર.

ઈન્દ્ર—દેવતાઓનો રાજા.

યમ—

અગ્નિ—

વરુણ—

} દેવતાઓ.

નારદ યુગી.

રૂચિ વીશામિત્ર.

રૂચિ વસીષ્ઠ.

હરિશ્ચન્દ્ર—અયોધ્યાનો રાજા.

સત્યકીર્તિ—તેનો પ્રધાન.

વિદૂશક—તેનો મશખેરો.

રામદત્ત—

દેવદત્ત—} વીશામિત્રના સીંધો.

નક્ષત્ર—વીશામિત્રનો માતેલો અને અંધો બ્રાહ્મણ.

અગ્નિસેન—એક માતપર બ્રાહ્મણના આકારમાં અગ્નિ દેવ.

કાલસેન—એક ઢંડના આકારમાં ધર્મ દેવ.

કાશી માહુરાજ.

કાશી પ્રધાન.

કાશી રાજકુમાર.

નારામતી—હરિશ્ચન્દ્રની રાણી.

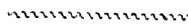
રેહીતાલર—તેનો પૂત.

કાલીકાનંદી—અગ્નિસેનની સ્ત્રી.

કાલસેનની સ્ત્રી.

બીજા દેવતાઓ, રૂચિઓ, રાજાઓ, યરદારો, નગરીઓ, નગર-
વાશી સ્ત્રીઓ, નગરના બાલકો, બ્રાહ્મણો, વણુવારીઓ, ખેડૂતો,
શાધુઓ, છોકરાઓ, ચોખ્ખદારો, નાપકો, ચોકીદારો, સીપાહીઓ,
જૂતો, જૂતડીઓ, અપ્સરાઓ, કળાવંતીઓ, વાધો, ભુંડો, માપ,
ધર્તીઆદી, જાનવરો વગેરે.

કથા—પ્રથમ અયોધ્યા, પછે કાશી જવાનો માર્ગ, છેવટે કાશી.

हरिश्चंद्र नाटक.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—આકાશ વચ્ચે ઈન્દ્રનું મહાભય.

દેવતાઓ, રૂપિયો, અપ્સરાઓ, પ્રતીહારી, ઈતીઆદી.

[ગાયન ચાલે છે તેટલામાં નારદ, અગ્નિ, વરુણ, યમ,
વગેરે દેવતાઓ સ્વારી સાથે આવી બેસે છે.

ગાયન.

ગીતિ વૃત.

અતિથય શાન્તિ અંગે, મણિયમ મુકુટ રજ્જો ઝલકી માયે;
હૃદય ઉપર ચિંતામણી, સરસ સજ્યા બાજુબંધ બે હાથે.
રાજ્ય ચલાવી રૂંડું, નીતિ દયાથી પ્રજા રિઝવી બ્યારે;
સો અશ્વ મેધ કીધા, ઈંદ્રાસન પામિયા અહિં ત્યારે.

[ઈંદ્રની સવારી આવે છે.

પ્રતીહારી—જય જય દેવરાજ, દેવતાઓના મહારાજ ધીરાજ.

ગીતિ વૃત.

વજર ધસ્યું અયુધ તું, પર્વત કેરા કરે ચુરા ભેદ;
અગમા મગ્ધ તણાયજ, તારું જબરું ધનુષ્ય છે તેહ.
અગ્નિ, વરુણ ને વાયુ, નારદ ને યમ સભા વીથે તારી;
ગાંધર્વજ ગાનારા, નાચ કરે અપ્સરા બહુ સારી.

પ્રતીહારી—રૂપિ વસિષ્ઠની સવારી ઉપર નેગાહ રજો મહારાજ.

[કેટલાક રૂપિઓ અને વસિષ્ઠ પ્રવેશ કરે છે.

ઈન્દ્ર—પવિત્ર રૂપિ! વિદ્વાન વસિષ્ઠ! આપના પધારવાથી મને બહુ શા-
મા મળી છે.

વસિષ્ઠ—ઈન્દ્ર ! તું સદા સુખી રહેા ! સદા તારે જય થાઓ !

પ્રતીહારી—રૂપિ વિશ્વામિત્રની સવારીપર નેગાહ રજો મહારાજ.

[વિશ્વામિત્ર બહુ ઉતાવળા પ્રવેશ કરે છે.

ઈન્દ્ર—રૂપિ વિશ્વામિત્ર ! ઉગ્રતપ કરવામાં આપનાથી કોઈ વધી શકે એમ છે નહિ. યુગના યુગ વહી ગયા, આપનાં ધ્વજાંડ ચાલતાં બંધ થઈ ગયાં અને ફરીને તેમનું પાશુકું મંડાણ ચાલ્યું; પૃથ્વી ઉપર વારંવાર રેલ ફરી વળી, અને મહાપ્રલય થઈ ગયા તોયપણ અહો મહાત્મા ! આપ તો મેરૂ પર્વતની ગુંફામાં ધ્યાન ધરતા સમાધીમાં બેઠાજ રહ્યા.

વિશ્વામિત્ર—અહો દેવતાઓના રક્ષક ! તારી શક્તિની ખીક અસુરોના નાયકોમાં વસેલી રહે—અને તું સર્વે પ્રકારના સુખ ભોગવે !

શિવની પ્રારથનાનું ગાયન.

ચોપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાખી.

દેવ અને દાનવની વચે. લડાઈ જામે જ્યારે,
મુજ પર કરિ તું દીલ દયાનું મહાય આવે ત્યારે;
મોટે મારે ઇષ્ટ માની મનમા મનમક લાઉ,
મોટે આર્શીંગણ થઈ તારે, તારા ગુણ હું ગાઉ. ૧.

ભાજો તું તે મોટે તુજને ભાજાનાથ કહેછે,
તારે શરણે આવે તેના ઉપર શીઝેરેહેછે;
ત્રણ આંખો છે તારે તેનો મહિમા છે બહુ ભારે,
વર્તમાનને જૂત વળી તું ભવિષ્ય તે દેખાડે. ૨.

ઈન્દ્ર—અહો પવિત્ર પુરૂષો ! તમે અમત્કાર ભરેલી ઝડપથી આપના ધ્વજાંડમાં કરોછો, એકે સ્થળ તમારાથી અજાણ્યું નથી; તો હું તમારાથી જાણવાને ઇચ્છું, કે હમણાં પૃથ્વી ઉપર સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ધરમાત્મા, કદી પણ જીવું બોલે નહિ એવો, અને જે ધરમના અને ન્યાયના માર્ગથી કદી પણ આડો ચાલ્યો હોય નહિ એવો કયો રાજા છે ?

વસિષ્ઠ—અહો દેવપતિ ! એવો તો અયોધ્યાનો રાજા હરિશ્ચંદ્ર છે. તે યુદ્ધમાં બળવાન, વિદ્યામા પારંગત, અને ધર્માચાર પાળવામાં તેવોજ નિશ્ચલ છે. મનુસ્મૃતિના નિયમથી તે કદી ઉલટો ચાલ્યો નથી; તેના આજ સુધીના જીવનમાં તે એકવાર પણ જીવું બોલ્યો નથી; પૃથ્વી ઉપરના રાજાઓ માં-હેલા આ પેહેલા રાજાના સર્વે માણસો વખાણ કરેછે, સર્વે દેવતાઓની તેના ઉપર કૃપા છે.

ઈન્દ્ર—અહો એમ છે ? આ વાત સાંભળીને હું બહુ રાજી થયો.

વસિષ્ઠ—હા; તે અનાથને આશ્રય આપવાને, નિર્બળનું રક્ષણ કરવાને, અને દુષ્ટને દંડવાને સદા તૈયાર રહેછે. એ એક મારો શિષ્ય છે તેથી હું પણ મારા મનમાં અભિમાન માની લઉં છું.

ઈન્દ્ર—અરી વાત છે ! એના સરખા રાજા આપણો શિષ્ય થવાને યોગ્ય છે. સર્વે રાજાઓએ હરિશ્ચંદ્રની રીતભાત પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

વિશ્વામિત્ર—(કોધયુક્ત હોવા થઈને) બહુ સારું કર્યું ! બહુ સારું કર્યું ! ઈન્દ્ર ! તું પણ આટલી સેહેલાઈથી ભાજવાઈ જાય છે ? હરિશ્ચંદ્ર ઘાટકી, અને જ્યોત્સો છે તે શું તું જાણતો નથી ? સર્વ અધર્મ એના હૃદયમાં વાસ કરી રહ્યા છે. છલ કપટ, દુષ્ટ વાસના, અતિલોભ અને દ્વેષભાવના તો એ ભંડાર છે. એના મનમાં કદિ પણ પરોપકાર વિષેનો વિચાર ઉત્પન્ન થયોજ નથી. વસિષ્ઠ, તારા શિષ્યનાં વખાણ કરી બતાવીને તું શું પોતે પોતાનાં વખાણ કરવાને ઇચ્છે છે ! દેવતાઓની સમક્ષ આવેા જોડા તડાકો મારવાની હિંમત તેં ભલી ચલાવી છે !

વસિષ્ઠ—વિશ્વામિત્ર ! તારા અધઃશિત મદે કરીને સદા તારું દુર્ભાગ્ય થતું આવ્યું છે, અને હજી પણ તારે તારું બેહેકી ગયેલું મન વશ રાખવાને શી-ખવાનું છે. તું તારા મનોવિકારનો રમાડયો રમેછે તો તેં અગાડી તપ કરવાંછે તેથી શું થયું ? સત્ય સદા ચાલેછે. તારી જે જીભે હમણાં નીચ અને જ્યોત્સો લવારી કરી તેને બાલીને રાખ કરી દેવી જોઈએ. તેં હરિશ્ચંદ્રને અપમાન પોહાંચ્યાડ્યું છે. અરે કોચલ ગોત્રના ર્ષી, તેં કૃપણે જે નુકસાન કરવામાં ચૂક કરી છે તે સત્વર સુધારી દે. ફરીને ખર બોલ, ખર બોલ. સ્મરણ રાખ કે આપણે સર્વેને માથે એક પરમેશ્વર છે.

વિશ્વામિત્ર—વસિષ્ઠ, અધર્મ હોય તે ધર્મ કેહેવાય નહિ, તેમજ અ-સત્ય હોય તે સત્ય કેહેવાય નહિ. શું તારો શિષ્ય પરિપૂરણ હોવો જોઈએ ? જા જા બિઠારછે તને ! જે મસ્તકમાં આવી અમૃત્ય વાતની રચના થઈ છે તે મસ્તક ફૂટીને ચૂરેચૂરા થઈ જશે !

વસિષ્ઠ—મારું કહેલું સત્ય છે. તે કરતાં તને જો તે અમૃત્ય લાગતું હોય તો તું તેવું સિદ્ધ કરી આપ. વેદ કદાપિને જ્યોત્સા પડે, સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કદાપિને સ્થાન બદલાઈ જાય, પણ હરિશ્ચંદ્ર કદિ જ્યોત્સા પડે નહિ.

વિશ્વામિત્ર—તારામાં સત્યતાનો લેશ નથી તેથી તું પણ એવોજ નિર-લજ છે. તારી વાત કદિએ માનવામાં આવે નહિ. હરિશ્ચંદ્ર જ્યોત્સા બોલતો આવ્યો છે અને હજી પણ જ્યોત્સા બોલશે; એના જેવો આખી પૃથ્વી ઉપર બી-જો કોઈ જ્યોત્સા છેજ નહિ. એનાં કુર કર્મનો તો કાંઈ પારજ નથી. આ દેવતાની સભા તારા સરખા નીચ પાત્રના પ્રવેશ કરીને અપવિત્ર કરવી જોઈ-તી ન હતી. મારી શકિતનું બળ અજમાવી જોવાની તારી ઇચ્છા છે ? અ-થવા મારા કોપનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેવાને તું રાજી છે ?

વસિષ્ઠ—ગંડુર વિશ્વામિત્ર ! શું તું એમ ધારેછે કે શિઆળના બિહીવ-ડાચાથી સિંહ વીની જશે ? બકવા કરવો છોડી દે. ચૂપ !

ઈન્દ્ર—અહો રૂપિ દેવતાઓ ! જરા શાંત થાઓ. તમારા સરખા પુરૂષો બ્યારે કનિયો કરી ઉઠે ત્યારે તેનું સમાધાન કોણ કરી શકે ? તમે તમારા મનોવિકાર માર્યા છે તેની આ તમારી અધઠિત ચાલ એક ચિન્હ છે એમ શું અમારે ગણવું જોઈએ ! ઉપરના અને નીચેના લોકમાં તમારી હાંસી થશે. રૂપિ વસિષ્ઠ ! રૂપિ વિદ્યામિત્ર ! તમે તમારો ક્રોધ જરા સમાવો !

વિદ્યામિત્ર—ઈન્દ્ર ! શું તું એમ ધારે છે કે હું વસિષ્ઠનો દબાવ્યો દબાઈ જઈશ ? માત્ર એક ગાયત્રી બીક ધરાવીને શું વાઘ ઝાડીમાં સંતાઈ પેસશે ?

ઈન્દ્ર—બહુ થયું ; કુપા કરીને હવે તો જરા શાંત થાઓ. (બંને જણાને) પવિત્ર પુરૂષો ! તમે બંને જણા મોટા છો—તમે બંને જણા ડાહ્યા છો. તમારામાંથી કોણ સાચું બોલ્યું છે અને કોણ નથી બોલ્યું એ વિષે અમારે કાંઈ બોલવાનું નથી. એ તકરારનો નિવેડો આ પ્રમાણે કરો ; તમે સરત બકો ; પછી જે સાચો ઠરશે તે સરત જીત્યો કહેવાશે.

વસિષ્ઠ—ઈન્દ્ર ! તમે જે કહ્યું તે મારે માન્ય છે, જો મારો શિબ્ય હરિશ્ચંદ્ર કદિ પણ જીત્યું બોલ્યો હોતો એમ ઠરે અથવા હવે પછી એની પાસે જીત્યું બોલાવે તો મારા આપ્તા જીવતરમાં મેં તપ અને યજ્ઞ કર્યા છે તે સર્વેનું કૃણ વિદ્યામિત્રને જાય, આ વાત નિશ્ચય જાણો.

વિદ્યામિત્ર—હું પણ સરત બકું છું કે જો હું હરિશ્ચંદ્રની પાસે બહુ વાર જીત્યું ના બોલાવું અને નીતિનો પ્રત્યેક ધારો એની પાસે ના તોડાવું તો જાણજે કે મેં કુગેયુગમાં અગ્નિ વચ્ચે બેસીને ઉગ્ર તપ કર્યું છે તેનું અરધ કૃણ વસિષ્ઠને જાય. અહિયાં જે બેઠેલા છે તે સર્વેને કહું છું કે અમે જે સરત બકીએ તે વાત છાની રાખવી. એટલે પછી બકાઈ હાંકેલી હરિશ્ચંદ્રની દૃઢતા અને લાલચ અજમાસની સામે ટકી શકે છે કે નહિ તે સત્વર જાણાઈ આવશે.

વસિષ્ઠ—અમારી સરતના, ઈન્દ્ર અને ત્રીમૂર્તિ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને માહેશ્વર સાક્ષી છે. વિદ્યામિત્ર ! તારું ધારેલું પાર ઉતારવા માટે તારી નજરમાં આવે તેવા ઉપાય સુખેથી કામે લગાડ, તેમાં હું આડો આવનારો નથી. હું આટુંકાણે તારી વાટ જોઈને રહીશ; અરે એટલું જ નહિ પણ તારા મનમાં કોઈ વાતનો ખરખરો આવે નહિ એટલા માટે હું મારી ખુશીથી બંધનમાં રહીશ. કપટ કરનાર ! જ તું તારે કામે.

ઈન્દ્ર—હા; હવે એ વાતમાં ઠીલ કરવી જોઈએ નહિ. રૂપિ વિદ્યામિત્ર ! હવે તમારે જે કરવું હોય તે કરવાનો આ સમય છે. (પોતાના એક દાસને) વસિષ્ઠરૂપિને તું તારી આંખો આગળ સ્વામીનમાં રાખજે.

વિદ્યામિત્ર—ઈન્દ્ર ! હું પૃથ્વી ઉપર પાછો જાઉં છું. પણ મારું કામ સરાડ પોહોંચાડવાને થોડી વાર લાગશે. (જાય છે.)

ગાથન.

૫૬—જાળોડી.

સાચું એક શ્રદ્ધા નામ, અવર મહુ કાચું;
 ગણુ ગાવા ભક્તિ મળ, નિરભે થઈ નાચું. સાચું ૧.
 કોઈ કોઈનું નથીજ, સાનું સગૂં સાચું;
 અટપટિ અટપટ દેખિ, કેમ કરી રાચું. સાં ૨.
 ઠામ ઠામ છે બિગાડ, વિષયીરસ કાલુ;
 જૂઠાણું કપટ બાળિ, કેમ મનડું વાળું. સાં ૩.

પ્રવેશ ૨ જો.

અયોધ્યા—શેહરનો એકાંત રસતો.

રૂપિ વિશ્વામિત્ર એકલા પ્રવેશ કરેછે.

વિચાં—હું કોણુ ? મૂળમાં જોઈએતો હું રાજાધું. હું વિશ્વામિત્ર,
 સર્વે રૂપિયોમાં આદિ અને અતિયંડ આદિ આયોધ્યું મેં પૂર્વે ઉગ્રતપ ક-
 સ્યુછે અને શિવે મને ઘણી શક્તિ આપીછે મારી મઝછાની સામે
 થઈ શકે એવું કોઈ આપ્યા શ્રદ્ધાંડમાં મારી બરાબરીનું છે ? જો
 હું ધારું તો આપ્યા શ્રદ્ધાંડને એક ક્ષણમાં બાળીને બરમ કરી નાખું.
 અરે એટલુંજ નહિ પણ ત્રીમૂર્તિ-શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ અને માહેશ્વરને ધારું તો રા-
 ધી નાખું. જે મને કોપાયે તેનો હું નાશ કરનાર છું, અને જે મને પ્રસન્ન
 રાખે તેનો હું પ્રતિપાળ છું. મારામાં સર્વે સદ્ગુણ અને શક્તિ છે—એવો હું
 વિશ્વામિત્ર રાજર્ષિ છું. હરિશ્ચંદ્રનો ધર્મ ચક્રાવવા, તેને અસ્ત્યના મારગ ઉપર
 ચલાવી જુહું બોલાવવાનું મેં માથે લીધું છે. રખે હું વસિષ્ઠ સાત સરત બપો
 ખરે, હું પૂરા સપડાઈ ગયો. હરિશ્ચંદ્રનો નિશ્ચય તોડાવવાનું કાંમ કાંઈ સે-
 હેલું નથી. અરે, આજે હું ઇન્દ્રની સભામાં ગયો હોત નહિ તો બહુ સારું
 થાત, અને હમણું ચિન્તાએ મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું છે તેથી મોકળો હોત.
 હા ! વસિષ્ઠ મારે અનાદિનો શત્રુ છે, એની સાથેના કનિષ્ઠાનો પાર આવે એમ
 છે નહિ. હવે સમય રહ્યો નથી. બધું અનિયે આવીને અટક્યું છે. હું કાંઈ
 એને જીતી જવા દેનાર નથી, ગમે તે થાય તોયપણુ જો હું મારી ધારણા પૂર્ણ
 કરું નહિ તો મારું નામ વિશ્વામિત્ર નહિ. પેહેલાંતો હું હરિશ્ચંદ્રની પાસે એક
 રાજસુય યજ્ઞ કરવાને બાંહેડાં એટલાંબધાં સોનાની માગણી કરીશ કે જે એ-
 નાથી આપી શકાશે નહિ, જેથી એને લાચારીએ છળકપટ કરવું પડશે. કદાપિ
 આ માગણી આપવામાં તે શક્યેતો એના કૃણવંત રાજ્યમાં જંગલવાસિ જા-
 નવરોને છોડી મૂકી એના ઉપર અપાર સંક્રો પાડીશ અને છેવટે એની પાસે
 અધર્મ કરાવવા વિના રહીશ નહિ.

[જાયછે.

પ્રવેશ ૩ જો.

હરિશ્ચંદ્રનો દરબાર માહુબય.

હરિશ્ચંદ્ર, સત્યકીરતિ, દરબારિઓ, સેનાપતિઓ, પ્રતીહારી, ધંતીઆદી.

વિદુષક છુપાતો સંતાતો પ્રવેશ કરેછે.

વિદુષક—(પ્રતીહારી છડી ઉપર માથું મૂકીને ઝાંકા આવેછે તેને ધાલ મારી પાઘડી પાડી નાખીને) અલ્યા ચોપદાર, તું તો રાજની ચાકરી ઠીક બજાવેછે? મારા સરજો બપકા બરેલો રાશી સભામાં આવેછે ને તું ઉંઘેછે? ત્યારે મારાં નામની બૂમ કોણ પાડશે? બોલ, થા ઉતાવસો, ગળવી મૂક સભા, બોલ મહારાજ ધીરાજ વિદુષક મહારાજ પધારિએ.

સત્યકીરતિ—કેમ? વિદુષકજી આજ આપની અસવારી આવડીબધી મોડી ક્યાંથી પધારી?

વિદુષક—કારણ કે એતો અસવારી હતી અને અસવારી આડી અવળીજ આવવી જોઈએ. સવારી સવખને આવેછે, તો અસવારી કવખતે આવવી જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્ર—એ ઉદાહરણ હિયાં નહિ ચાલશે વિદુષક.

વિદુષક—ઉંડાં હરણ ન ચાલશે મહારાજ, પણ ઉંચાં અને લાંબાં હરણ તો ચાલશે? બજકે દોડશેખી.

સત્યકીરતિ—આમ જોડી તાલ લગાવીને વાત ઉડાવિશ નહિ. બોલ આવડો મોડો કેમ આવ્યો?

વિદુષક—મહારાજ, હું સદાનો મોડો છું. મારું બોલવું મોડું છે, મારું કામ મોડું છે, મારે ધંધો મોડો છે, મારું ખાવું મોડું છે, મારું પીવું મોડું છે, મારું જગવું મોડું છે, મારું ઉંઘવું મોડું છે—

સત્યકીરતિ—હ હે કેમછે?

વિદુષક—માટે હું મોડો આવ્યો, તેપર અચરત કેમ થાઓ છો?

સત્યકીરતિ—ના, તું અસત્ય બોલેછે, રાજનો તું વેહલો આવેછે, પણ આજેજ મોડો આવ્યોછે.

વિદુષક—ક્ષમા મહારાજ, પણ હું રાજનો મોડો છું, અને આપ અસત્ય વદોછો.

હરિશ્ચંદ્ર—વિદુષક, કેમ છેક ફાટેછે કે? સંભાળ રાખ. સરખને તું કડવો કાં થતો જાયછે? તારી મથખરી કસ્વાદ થતી જાયછે. તું મિઠું કારે બોલશે? તું મિઠી વાતો કરશે કે નહીં? તું પોતે મિઠો થશે કે નહીં?

વિદુષક—હા, હા, હા, હા, પકડયા, પકડયા, સગજડ પકડયા મહારાજ. આપ શું એમ કહોછો કે હું મિઠો નથી?

સત્યકીરતિ—અજાણત નથી. તું ઘણો કડવોછે, તારી વાતો કડવીછે.

વિદુષક—ક્ષમા મહારાજ, પણ લગાર ફરી વિચાર કરો કે શું હું મિઠો નથી?

હરિશ્ચંદ્ર—નહિજ તો વળી. તું કદી મિઠો થયો નથી, અને હવે પછે થનાર પણ નથી.

વિદુષક—બરાબર, હું કદી મિઠો નથી ને? હું હંમેશના મોઝા છઉં ને? નમશકાર મહારાજ, હવે અસત્ય કોણુ? હરિશ્ચંદ્ર રાજા જે સત્યનો અવતારજ છે, તેઓ કહેછે કે હું હંમેશના મોઝાછું. હવે હું ખરો પડયો કની? ને મોઝાછું માટેજ મોઝા આવ્યો કની?

પ્રતીહારી—આહો જગતપતિ, કેટલાક દેહેકષ્ટ પામેલા ગરીબ વનવાસીઓ પ્રવેશ કરવાને ઇચ્છે.

હરિશ્ચંદ્ર—એકદમ તેમને દાખલ કર.

[કેટલાક વનવાસીઓ પ્રવેશ કરેછે.

વનવાસીજનો! આપના પધારવાથી મને આનંદ થયો. બિરાજો આસને. અને હું આપની શી સેવા કરી શકું એમ છે તેની આજ્ઞા કરો.

૧ વનવાસી—હરિશ્ચંદ્ર! વિશ્વામિત્રને રાજસુય યજ્ઞ કરવાનો છે. તેમાં કેટલાક સોનાનો અપ પડશે માટે અમને આપની પાસે મોકલ્યા છે અને કહેવરાવ્યું છે કે તે આપ પુરું પાડશો? એ અતિ આતુરતા ભર્યા આપના પ્રત્યુત્તરની વાટ જીએ.

હરિશ્ચંદ્ર—હા. શા માટે નહિ? એમને જટલું જાણશે તેટલું સોનું હું આપીશ. જેઓએ સંસારનો ત્યાગ કરેલો છે એવા તપશ્ચિયોને આશ્રય આપવો એ રાજાઓનો ધર્મ છે. પધારો, સત્વર જહન એમને આ સમાચાર નિવેદન કરીદો.

વનવાસીઓ—અમે જહન આ સંદેશો વિશ્વામિત્રને નિવેદન કરીએ છીએ. એ પણ થોડી વારમાં આપને મળવાને ધારેછે. [જાયછે.

સત્યકીર્તિ—મહારાજ, આ આપનું કૃત્ય સ્તુતિપાત્ર છે. ગરજવાન ને ગરીબનો હક આપના ઉપર છે. રાજાનો ગ્રથ તે પ્રજાનો માલ તેના વિશ્વાસ ઉપર તેને સ્વાધીન કરેલોછે.

પ્રતીહારી—૩૫ વિશ્વામિત્રની સવારી ઉપર નેગાહ રખો મહારાજ.

[વિશ્વામિત્ર વનવાસીઓ સાથે પ્રવેશ કરેછે.

હરિશ્ચંદ્ર—મહાન વિશ્વામિત્ર! યજ્ઞના પવિત્ર કામ માટે આપ મારી પાસેથી સોનું લેવાને પધાર્યા તેથી હું કૃતાર્થ થયો. દાન આપવુંતો સદા સેહેલું છે, પણ જે સદ્ગત દાન થાય તેજ ખર્ચ કહેવાય. વારું આપણે કેટલા સોનાનો અપ પડશે?

વિશ્વામિત્ર—મારે વધારે અપ નહિ પડે. હાથી ઉપર ચડીને એક મા-

હુએ ગોફલુનો ગોજો ફેંકે તે જોઈએ ઉંચે જાય એટલો ઢગલો જોઈએ. પણ તેનો ખપ મારે હમણાં છે હો !

હરિશ્ચંદ્ર—આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાની હું તજવીજ કરું છું. (પોતાના પ્રધાનને) સત્યકીરતિ, અહિંયાં સત્વર એક હાથી મંગાવો અને જાઓ આપણો ભંડાર ઉઘાડો.

સત્યકીરતિ—હું જમને ભંડાર ઉઘાડું છું. (એક માણસને ખાલાવીને) અરે જતો, આપણી ગજશાળામાંથી એક હાથી છોડાવી લાવ.

વિશ્વામિત્ર—સચ્ચર ! હરિશ્ચંદ્ર ! દાન કરવાની તારી ઉદારતા બળીના કરતાં પણ ચડી. પણ યમનો સમારંભ કરવાને થોડીવાર લાગશે એમ મને લાગે છે, માટે તેટલીવાર સોનું તારા સ્વાધીનમાં રહેવા દે.

હરિશ્ચંદ્ર—અહો રૂપિ, આપની એવી ઇચ્છા છે તો આપનું સોનું હું મારા સ્વાધીનમાં રહેવા દઉં છું, જ્યારે આપ આમા કરશે ત્યારે આપની પાસે હાજર કરીશ.

વિશ્વામિત્ર—હરિશ્ચંદ્ર ! ખરેખરાત મારી સર્વે ઇચ્છા તેં માન્ય રાખી છે; તોયપણ જળ મૂકીને શીતિ પ્રમાણે દાનની વિધિ પરિપૂર્ણ કરવી જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્ર—વિશ્વામિત્ર, આપની સ્તૂતના યોગ્ય છે.

ગા થ ન .

લાવણી.

સૂણો સજન ગણો સતવચણ નેમ પૃથ્વીના સાર્થક તણી,
સર્વાતમને શ્રેષ્ઠ સર્વમા શક્તિ સત્યની ધણી.
સત્યવાન પુરુષ દ્રવ્યવાન છે સત્યાતાને ભારે સંપતિ ગણી,
સત્યવના જે દ્રવ્ય ધરાવે, ના તે કીરતિ કામની.

સુ લ .

સત્યતા, દ્રવ્યાના ઉપર છે ધણી,
અસત્યની દોષત જાણો કુટી બદામની.

સત્યતા, માનવી શૃષ્ટીની ખાંધણી,
અસત્ય તોડે તેને નાશકાર આડા ખણી.

સત્યતા, સ્વર્ગના ઉપર પુર્વણી,
અસત્ય જાણો જહાંનમની વૈતરણી.—સૂણો સજન

હરિશ્ચંદ્ર—(તિલમિમિત કરેલું જળ વિશ્વામિત્રના હાથમાં મૂકતાં) અહિં જાઓ હાજર છે તેમની સમક્ષ હું કપૂલ ચાઉં છું કે વિશ્વામિત્ર રૂપિએ પોતાના સોનાનો મ્હેટો ઢગલો મારા સ્વાધીનમાં કસ્યો છે તે જ્યારે એ માગે ત્યારે પાછો સોંપવાનું હું વચન આપું છું.

વિશ્વાં—ત્રિશંકુના પુત્ર! હરિશ્ચંદ્ર ખરે, તું તો ધર્મનો અવતાર છે; તપસ્વિજનો પ્રતિદિન દેવતાઓને અર્ધ આપે છે તે પુણ્યથી તારા જીવો સતત દાનેશ્વરી યજમાન મળે એ કરતાં બીજું વધારે ફળ તેઓને શું હવ્વવાનું છે? હરિશ્ચંદ્ર—વિશ્વમિત્ર, એમાં મારે કાંઈ નથી. સર્વે પરમેશ્વરના પ્રતાપ છે.

ગાયન લાવણી (ઉપલીનું બાકીનું.)

રાજા હરિશ્ચંદ્ર રાજ્ય હીરો સંત્ય તેનું મુલ કરતી આંકણી,
સત્યતા થકી પ્રીત પામે જેમ આંખો ફેરો મની.
સત વચણી કોલે કરી વિધિ કબૂલી રૂપિ તણી માંગણી,
મહાન રૂપિઓથી ચઢતી એ રાવણી સત્યની લાગણી.

(જુલ.)

સત્યતા, એની તલવારની તેજ અણી,
અસત્ય ચલાવે યુધ નાશનાં બણી.
સત્યતા, રૂડાં વાવતરની કાપણી,
અસત્યથી દેહેને આતમાની છે હાંણી.
સત્યતા, મધુર બોધક રાગણી,
અસત્ય પાપી કુર રાક્ષસોની ધાંકણી.

સુનો સજન ગણો

વિશ્વાં—હરિશ્ચંદ્ર, હું હવે જઈશું. દાહાડે કે રાત્રે, મોડા કે વહેણાં ગમે ત્યારે હું આવું ત્યારે મારું સોનું પાછું આપવાને તું તૈયાર રહેજે. (જતાં જતાં મનથી) તું આમ નહીં સમજીશ કે મારા પંજમાથી તું છુટ્યો, પણ હું અહિં છું, તેટલામા મારા ઉત્પન કરેલાં પ્રાણીઓ તારાં રાજ્યની બીનીનો નાશ કરતાં હશે તે તું ચોકાઈ જાણે છે. [જાય છે.]

વિદુષક—મહારાજ મારે પણ એક યમ કરવો છે.

સત્યકી—તું બી રૂપિયોમાં કે?

વિદુષક—નારે બાપ. રૂપિ યવામાં કાંઈ લોણ કહાડવાનું નથી. બુદ્ધિ મરવું પડે, વનમાં ફરવું પડે, રીંછથી ડરવું પડે તારે રૂપિનું પદ જડે, તે શા કામનું?

સત્યકી—ત્યારે યમ કરવાનું કેમ કેલે છે?

વિદુષક—એટલા મોટે કે સોનાનો ઢગલો હાલે, તેથી મન ચળે, રૂપિ ધવાને ઢળે, મોટે રૂપિપદ ઠીક ફળે કેમકે મક્તનો માલ મળે.

સત્યકી—ત્યારે તો મક્તના માલ ઉપર તારે નીશાન દોડે નહિ વાં?

વિદુષક—ત્યારે તમે પણ શું કરીને ઉંધા વળો છે? દરબારમાંથી થેલી-થેલી થેલીઓ લેઈ જાવો તે કહી મહેનતના બદલામા?

હુદિશ્વંદ્ર—વિદુષક, કેમ છેક ફાટે છે કે? સત્યકીર્તિ પ્રધાને રણક્ષેત્રોમાં જોડાઈ લડાઈઓ ચલાવી છે, તેટલીના નામો વડીલ તેં સાંભળ્યાં નહિ હશે.

વિદુષક—આમા મહારાજ. પરંતુ સેવક પુરવારિ આપવાને તૈયાર છે કે લડાઈના વખતમાં પ્રધાનશ્રી કરતાં વધુ મહેનત તો મને પડે છે, માટે એમના કરતાં મને વધારે પગાર ધટે છે. પ્રધાનશ્રીમાં હિમત હોયતો તકરાર કરે.

સત્યકીર્તિ—આલ, શાખીત કર, શાખીત કર.

વિદુષક—નાર, તારે મને જવાબ દો, કે લડાઈ ચાલે છે ત્યારે આપ ક્યાં પધારા છો અને હું ક્યાં જઈ છું?

સત્યકીર્તિ—આમારે તો લડવા જવું પડે છે. પણ તું તો ધરમા છો ખુણે ભરાઈ બેસે છે.

વિદુષક—બરાબર કહ્યું. આપ જોશું મેદાનમાં જાયો છો કની? ને મારે તો શેરીમાં ખુણે પેસી જવું પડે છે કની? ત્યારે આપ જોશું હવા ધો-રો છો, ને મારે તો ચુંગલાઈ મરવું પડે છે. આપ ગાડી ઘોડે બેસો છો, પણ મારે બાયડિના પડખામાં બેસીને ધુતવું પડે છે. આપ ખાનાપીના ચનાઓ છો ને મારે ખુબે મરવું પડે છે. આપ શત્રુને માર મારો છો, ને મારે બાયડિને હાથનો માર ખાવો પડે છે. હવે બોલો એમા મહેનત અમને કે તમને?

સત્યકીર્તિ—એવી મહેનત તો તનેજ પરવડે.

વિદુષક—ત્યારે પગાર તમને શાના જડે? અરે! પણ આ શું? લડાઈની વાત કાઠાડી કે પોકાર કાને પડ્યા. અરે આ ધાડું ને ધાડું ક્યાંથી આવ્યું?

ખેડુતો—(અંદરથી ખુબો મારે છે) જય જય મહારાજ! ત્રાહિ ત્રાહિ! ફરિઆદ, ફરિઆદ! જીલમ જીલમ! [ખેડુતો રડતા રડતા પ્રવેશ કરે છે.

હુદિશ્વંદ્ર—રાજભક્ત ખેડુતો! તમારે શું કુઝ છે? તમે આવડા ચિંતાગુર કેમ દેખાઓ છો? તમારે જે કેહેવાનું હોય તે કહી દો સત્વર. તમારું કુઝ હું નિવારણ કરીશ. શું વર્ષાદની તંગાચથી ખેતરોનો પાક કચળી જાય છે? કે આસપાસના સંસ્થાનના ઠાકુરો તમારી સલાહ શાન્તિનો ભંગ કરે છે? અથવા અમારા પોતાનાજ અધિકારિયો તમને કનડે છે?

૧ ખેડુત—મહારાજ! અમારી માલમતા જોવા જઈયે તો અમારાં છેતરાં અને વાડિયો છે, અને તેનું તો હવે હત્યાનાશ વળવા બિહું છે. પારવનાં જનાવરાં અને જંગળી પ્રાણિઓ તથા પંખેરોનાં ટોળે ટોળાં આપના સીમાડા ઉપર ઉપડી આયાં છે. અમે તેમને નહાડી મુકવાને ધણુંએ કર્યું પણ કશું વળ્યું નહિ, માટે તમે અમારા પરતીપાજ તેથી અમે તમારી પાહે દોડી આવ્યા છીએ. હવે તમે તમારું હુરપણું અમારી ઓથે આલો.

૨ ખેડુત—મહારાજ. આ પ્રાણિયો જીરુશાબિર બપ્પાળા પાડતાં અને કુમળા અનાજનો કચરચાણ વાળી નાખતાં દોડમદોડ કરતાં ફરે છે. તેઓ કરાને બાકી મુકતાં નથી. તેમના આગળ બધુંએ નહિ સરખું થઈ જાય છે.

અપોધ્યામાં પેસવાની તેઓએ હિંમત ચઢાવી છે તો હવે અમે એકપણ પળ વધારે વાર જીવી શકનાર નથી.

હુરિશ્ચંદ્ર—બહા બેકુતો ! તમે ગભરાશો નહિ. તમારા એતર ઉપરનો બે વર્ષનો કર હું તમોને પાછો વાળીશ. હવેહું હું ચડી આવુંછું અને બાલુના પ્રહારે કરીને જંગલી પ્રાણીયોનો કચ્ચરધાણ વાળી નાખુંછું. મારા માલુસો પણ એવોજ રાજ વર્ત્તાવી દેશે, તેમ કરતાં નેટલાં બચી જશે તેટલાં પોતાના સ્થાનકોમાં નાશી ભરાઈ પેસશે. પ્રધાન સત્યકીર્તિ, આપણા શિકારી માલુસોને એકઠા કરો.

સત્યકી૦—બહુ સાઈં મહારાજ (એક જાણને કહેછે) અરે જરે શીકારી સેનાને હાજર થવાનો એકદમ હુકમ કર. કળાવંતિઓ મહારાજની સવારી જોડા શીકારે જાયછે, માટે તમારાં શુર આપનારાં સ્વરેથી તમાઈં ગાણું ચઢાવો, [ગાયન આવેછે તેટલાં શીકારીઓની ફ્રાજ હાજર થાયછે,

ગાયન કલેઆણ—ધૃપદ, સુલકાક.

વિદા થાઓ વિરા જણો રાજ્ય સીમાડે,
થર વીરો થરાતન હિમતે દેખાડે. વિદા થાઓ૦
રથમાં થાએ સવાર, દોડેછે શત્રુને દ્વાર,
મયાનથી જેએ બાહાર, તરવાર કાઢાડે. વિદા થાઓ૦

સત્યકી૦—શિકારિયો હાજર છે મહારાજ.

હુરિશ્ચંદ્ર—પ્રધાન ! આ શિકારિયોને લઈને હું એકદમ ચાલ પકડુંછું. તમે સેના લઈને રાણીની સંગાતે મારી પછવાડે આવી પોહોંચો. આપણે તો કોઈ પ્રાણીનાથી કે પક્ષીનાથી ડરી જવાનું નથી. તમે તમારા ભાજો પકડો, ઘોઠા ઝાલો, જળો પાયરો, ધનુષ્યો જેઓ. મારાં માલુસો તમે એમના ઉપર ટુટી પડો, ટુટી પડજો.

[ઉપલાં ગાયનની ચાલ ઉપર સઘલી સેના કુચ કરતી જાયછે.

ગાયન. (ઉપલાંનું બાકી.)

બાનોના ઘીએ પ્રહાર, ભોકી ભાલા મારે થાર,
ધ્રાકા થકી મારંમ માર, અજાડે પછાડે.

વિદા થાઓ વીરા જણો૦

પ્રવેશ ૪ થો.

જંગલ—વિશ્વામિત્રના આશ્રમ.

વિશ્વામિત્ર, દેવદત્ત અને રાંમદત્ત.

વિશ્વા૦—(ભણેછે) “ સંદનાએ સમર પયાંમી.

દીપાએ સમર પયાંમી.

ધ્રૂપાએ સમર પયાંમી.

અક્ષતાએ સમર પયાંમી.

સંદનાએ સમર પયાંમી—”

દેવદત્ત—(નકલ કરીને) રાંડનાએ ઉમર યુમાવી.

વિશ્વા૦—(ખીજવાઈને ઓટે) “ સંદનાએ સમર પયાંમી.”

દેવદત્ત—(ખીજવાઈ ઓટે) રાંડનાએ ઉમર યુમાવી.

વિશ્વા૦—કેમ અળ્યા ? મથપ્પરી ભાવેછે કે ? (રાંમદત્તને) તું ભણુ અળ્યા
(ભણેછે) “ સંદનાએ સમર પયાંમી, દીપાએ સમર પયાંમી.”

રાંમદત્ત—(નકલ કરીને) સંદનાએ ચંદર ખીજાવી, બુઢાએ ભાંગ ચઢાડાવી.

[એ વાઘો લોહીલોહીવાન થયલા આવેછે.

દેવદત્ત—(વાઘને જોઈને) હાય ! હાય ! આ શી બળા ? રૂપિ મહારાજ
નાસો, નાસો વાઘ આવેછે.વિશ્વા૦—અળ્યા બકવા ન કરીશ. એ મારા ઉત્તાન કરેલા દાસ છે અને
મારાજ કામસર આવેલા છે.રાંમદત્ત—પણુ રૂપિ એતો લોહીથી ભરેલા છે ? લોહીના તજાવમાં બુડકી
મારી આવ્યા હશે. એ એતો મારા ભણી આવેછે.દેવદત્ત—અરે નહિ, મારી ભણી આવેછે (વાઘને) હુંડ હુંડ રૂપિ ત્યાં છે.
અરે હું રૂપિ નથી. પેલીમર જા.રાંમદત્ત—અરે ફાડી ખાનારા ઢારોનો શરદાર હું નહિ. રૂપિ મહારાજ
તમને આ જીવતર જોજોકાર થાઓ. મારે ના જોજોએ, ના જોજોએ.

[દોડતા ફરેછે અને વાઘ તેમની પૃઠે જાયછે.

વિશ્વા૦—કેમ મારા સેવક તમે એટલા વહેલા કેમ પાછા ફર્યા ?

૧ લો વાઘ—હું વિશ્વામિત્ર અમારૂં રક્ષણ કરો, રૂપિ રક્ષણ કરો.
અયોધ્યા ઉપર તેં જોએને મોકલ્યા હતા તેમાંથી માત્ર બેજ અમે બચીને
નાહાક આવ્યાએ છીએ, ખીજ બધા હરિશ્ચંદ્રના ખાંત વતી વિધાઈ ગયા.વિશ્વા૦—શું ? એમ બનયું ? જરા થોભો અને જુઓ મારો ચમત્કાર,
મારો કોપરૂપી અગ્નિ સમુદ્ર સરખાને પણુ બાળી નાખવાને સામર્થ્ય છે.

[મંત્ર ભણેછે અને બે જળરાં ભૂંડા જમીનમાંથી નીકળી આવેછે.

દેવદત—નાસરે મારા આપ આધાર.

[ધભરાઇ દોડવા જાય છે તેવામાં તેની પોથી ઝાઝામા હતી તેમાંથી પાનાં
વેરાઇ જાય છે, તે ધભરાતો જાય છે, દોડતો જાય છે, એકો કરતો જાય છે.

રામદત—અરે ! આ શો ગજબ ! એ આવી પેલા ભુ ભુ બૂંડ—અ
જા અરે મ મ મને ગળી જવા આવે છે કે શું ? [ખૂબ દોડે છે.
દેવદત—આધા આધા આધા, ગુરુ ધાનો ધાનો ધાનો.

[એમ કહી વળગણીએ ધોતી આ ઝકાવવા મૂક્યાં હતાં તેની પાછળ ભરાયે
છે પણ સંતાવવા માટે ધોતી ઉંચે ચૂંચતાં વળગણી તેના ઉપર તૂટી પડે છે.

રામદત—એ આપણા ગુરુને આજોને આજો ગળી જાયેતો હું
મહુ ખૂશી થાઉં.

ભૂંડ—અહો ! મારા ઉત્પન કરતા રૂપિ મારા સરખું તુરુ પ્રાણી આપણે
શા કામમા આવી શકે એમ છે ? આપની મને શું આગ્રા છે ?

વિદ્યા—સાંભળ. થોડીવાર ઉપર કેટલાંક પ્રાણી, પશુ, પક્ષીઓને મં
અયોધ્યાનો નાશ કરવા મોકલ્યાં હતાં પણ મારી યોજનામાં હું નિયંત્રણ થયો
છું. હરિશ્ચંદ્રના હાથથી સર્વ પ્રાણીઓ માર્યા ગયા છે, પણ હે ભૂંડ તારા
આગળ એના સરખાનું કંઈ આગવાનું નથી. એ હવેલાં એના દેશની પાસેના
જંગલમાં પોતાની સેના સહીત પડેલા છે ત્યાં જ. એના લશ્કરનો પ્રથમ ધાણ
જાળ અને પછે એને કદ પંકડીને અહિં લઇ આવ.

ભૂંડ—માહા રૂપિ જેવી આપની આગ્રા. [ભૂંડ જાય છે.

રામદત—માહ દેવદત હવે મારા જીવમા જીવ આવ્યો.

દેવદત—અરે આપણુ ભૂલ્યા. આપણે બધાએ એકો કરીને ગુરુને
ઉચ્ચી બૂંડ ઉપર નાખ્યા હોત તો તરત એમને નીકાલ આવત.

વિદ્યા—સમા રહે એ એવકુલ મધિડાઓ. હું એક ખીલો મંત્ર બહુલું
અને હરિશ્ચંદ્રના સખત દીકને વીગળવા માટે એક નવી લાલચ પેદા કરું છું.

[મંત્ર ભણે છે, એ અપ્પરાઓ આકાશ ઉપરથી ઉતરી આવે છે.

૧ લી અપ્પરા—માહાન વિશ્વામિત્ર અમ ગરીબ દાસીઓને શું
આગ્રા છે ?

વિદ્યા—કુમારીકાઓ, કોઈ તમારી બરાબરી કરી શકે નહિ એવી
સુંદરતા તમને પ્રાપ્ત થવાનું વરદાન આપું છું અને વળી રાગ વીણા તથા
નાચ વીણામા તમને પુરી પુરણતા આપું છું. જાઓ હવે તમે હરિશ્ચંદ્ર રાજ
જ્યાંહાં ભરકે છે ત્યાં જઈ પોહોચો અને એની આગળ તમારી કળા પ્રગટ
કરી બતાવો. તમારા સ્વરની મધુરતા એવી જણાવો અને તમારા અભીનય
તમે એવાં કરી બતાવો કે દેવતાઓ પણ તે જોવાને નીચે આવે. આ પ્રમાણે
કરીને જ્યારે તમે એ રાજાને રીજવી રહે ત્યારે તુષ્ટીદાનમા એના રાજ્યનું

ફેરી છત્ર માંગી લ્યો અને જો તે આપવાને ના કહે તો તેને સત્ તમને તેના અંતઃપુરમાં દાખલ કરે એવી માંગણી કરજો.

[તેઓ જરા ગાતાં ગાતાં ઉડી નમણે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સુંદર સરોવર ઉપર હરિશ્ચંદ્રની છાવણી.

એક ભપકાદાર મંડપમાં.

હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી, રાહિતાશ્વર, સત્યકીર્તિ, વિદુશ્ચક વગેરે.

હરિશ્ચંદ્ર—આ સો કોપ થયો છે કે આપણા ભરપુર અને કૃણંત રાજ્ય ઉપર પ્રાણીઓની પીડા આવી જાગી હતી ! તે જંગલી પ્રાણીઓને મારી હઠાવ્યા પછે આ જૂંડાએ આપણને કેટલી રંજ આપી છે ! તોએ પરમેશ્વરનો આભાર માનું છું કે એ જૂંડા ઉપર આપણે જીત મેળવી છે. મરવું કે મરવું એવી આપણા વંશની રીતી છે. જો હું આ વીકાળ જૂંડા ઉપર જીત મેળવું નહિ તો મનુષ્યમાં અધીપતિના પદને યોગ્ય કેમ થાઉં ? (તારામતીના ખોલા ઉપર માયું નાખી દહને) આજ મારા જીવને બહુ ઉદાસી ઉપજી આ કરે છે. અહો પરમેશ્વર ! તું તારા સેવક જનને સાહાય થા.

તારામતી—પ્રિય આર્થ પુત્ર, મારા જીવનના ઝરા અને મારા પ્રાણના આધાર ! તમે આવા વીકળ કેમ થયા છો તે મને કહો. જો એ કદી પણ કોઈને પીડા કરી નથી તેના ઉપર તે પીડા શી રીતે આવનાર છે ?

હરિશ્ચંદ્ર—તારામતી, મારી પ્રાણ પ્રિય; આજ રાતે મેં બયભીત સ્વપ્ન જોયું છે. મારું એ સ્વપ્ન અશુભ સુચક છે તેથી તારા આગળ કેહતાં મને ત્રાસ ઉપજે છે. એનો ઉંડો ભેદ શે હશે, તે મારી ધારણામાં ઉતરી શકતો નથી.

મંત્રી હુશી—માહારાજ, બહાર અદભૂત શું દેરતાની શું દેરીએ આપણે દ્વારે ગાયન કરવાને આવેલી છે.

હરિશ્ચંદ્ર—મોલાવ તેમને.

(અપ્સરાઓ આવે છે.)

૧ અપ્સરા—હે, પરાક્રમી અધીપતિ તારી ચંદ્ર સમાન કોમળ અને અનુકૂળ સુંદરતા ઉપર અમારી આંખો ઠરી ગઈ છે. અમસમાન ગરીબ અપ્સરાઓ ઉપર તારી પ્રસન્નતાં ચાલુ રાખ. અહો મહારાજ આપ કુંપા કરીને અમારું ગાવું નાચવું જોશો ?

હરિશ્ચંદ્ર—અહો સ્ત્રીઓ પ્રંદીતો એવી સ્ત્રીપ્રામણ્ય દે છે કે સ્ત્રીઓ કપટનો અવતાર છે. તેઓને તમારી શું દેરતાનો અને વશીકરણ કીઆનો ડર લાગતો હોયતો બસે પણ હું તો તમારી ગાવાની અને નૃત્યની કળા જોવાને રાજી છું.

ગાંધીન અને નાથ.

અમાચ—હુમરી.

તુજ મુખ અતી શુભદાય થયું જી,
 નેના તારી શરમ દંશ દેતી બહુજી. તુજ
 કરની દયા તું રાજ મારી,
 વન મુજની હું દાશી તમારી,
 હું વારી ગધછું, ઓલો મનજી. તુજ મુખ

હરિશ્ચંદ્ર—મજુર, તમે એવી અતીશય લેશો નહિ. સંગીત શાસ્ત્રની પ્રતિએક શાખાની ખરેખરી કુશલતા તમે મેળવીએ. પ્રધાન આ કલાવનતી-એને બારે અલંકાર અને પોશાક ગુણદાન આપો.

૧ અપસરા—મહારાજ અમારે એની તો કાંઈ ખાટ નથી. જગતની મુશ્કેલ વસ્તુઓની અમે કસી ગણના કરતાં નથી. સૂર્ય વંશના કીર્તિવાન રાજા જે રૂપેરી છત્રની નીચે બેસીને તું આ જગત ઉપર રાજ્ય ચલાવેછે તે છત્ર અમને ભેટ આપ.

સત્યકીં—ધુવતીઓ, જે તમે માગોછો તે રાજ ચીન્હ માહેલી એક વસ્તુએ તે શું તમે જાણતાં નથી? આવી માંગણી કરીને તમે એક મ્હોટા અપરાધ કર્યોછે, તોપણ એ વિશેનું તમારું અમાનપણું જાણીને તમને ક્ષમા કરવામાં આવેછે. તમને જે આપણમાં આવેછે તે લઈને તમે તમારી મેળે ચાલતાં થાઓ.

૨ અપસરા—બહુ સારું. ત્યારે મહારાજ જો આપ છત્ર આપી શકો નહિ તો કોઈ બીજી માંગણી કરવાની અમને આશા આપશો કે નહિ? પ્રેમ મહારાજ, પ્રેમ અમે તારી પાસેથી માગીએ છીએ. અહો રાજા અમને તારા જનાનામાં દાખલ કરીને અમારામાં માહા અગ્નિ પ્રદીપત થયોછે તેને શાંત કર. ગરીબ અવળાના પ્રેમનો બદલો અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રેમથીજ વાલવા કરતાં બીજી વધારે સારી રીતે પુરૂષ તેને કબી આપી શકવાનો હતો? અહો રાજા! અમારા ગાત્ર બાળી નાખનાર પ્રેમાગ્નિ કરતાં રાક્ષસ લોકનો ધીકરીકતો અગ્નિ વધારે થ'ડેછે. અમારા ઉપર દયાના જળનું સીચણ કર, અમે બલી મરીએ છીએ. અમારા ઉપર દયા કર.

સત્યકીં—અરે દુષ્ટાઓ આવા મ્હોટા પ્રતાપવાન રાજાની સમક્ષ આવી આવી અધઘીટ માંગણી કરતાં શરમ લાગતી નથી. હરિશ્ચંદ્ર પાસે ભાંએ, સોનું, ઝવેર કે પોશાકની કંઈ ખાટ નથી; પણ આવા લંપટાઈ બરેલાં અનર્થ વચન કદી પણ મંજૂર રહી શકવાનાં નથી.

૩ અપસરા—માહારાજ અમારી મેહનતના બદલામાં અમે છેક હલકી

ખીજ માગી, પણ હમણાં ને અમારી સાથ આવી વરતાણુંક ચલાવામાં આવ્યો તે ઉપરથી જણાઈ આવેછે કે તારે વીથે અમારા સાંભળવામાં ને આવ્યું તેમા અમે ડગાયા છીએ. તું અને તારે નીરલજ પ્રધાન એ બેમાંથી કોણુ વધારે ખરાબ છે એ કહેવું ખરે માહ કઠણુ છે.

હરિશ્ચંદ્ર—પેહરાગીરે આ સ્ત્રીઓને અહિંથી દૂર કરે. એઓને મારી છાવણીની પાર હાંકી મુકો.

[સ્ત્રીઓને ઘસેડી લઈ જવામાં આવેછે. એવામાં વિશ્વામિત્ર અપ્સરાઓ સંકીત આવેછે, તેને હરિશ્ચંદ્ર પગે પડીને.

હરિશ્ચંદ્ર—અહો પવીત્રાત્મા હું આપને નમન કરું છઉં. આપ મારા ઉપર એટલાબધાં કોપાયમાન કેમ દેખાઓછો ? [અપ્સરા રહેછે.

વિશ્વાં—ડગારા, પાપી, વેગજો રહે. મારા પગ અપવીત્ર કર નહિ નીરપરાધી બચારાં પસુ અને પક્ષીઓને તોં કેવો ધાણુ વાળી માખ્યોછે ? રૂપિ અને યોગીઓના એકાંત વાસના પવીત્ર સ્થાનમાં તોં કેવો ગડબડાટ મચાવી મૂક્યોછે. બોલ તોં આ ગરીબ કુમારીઓના મન શા માટે દુખવ્યાં ? અરે પ્રજા પીડક દુષ્ટ, આ ગરીબ અબળાઓ પોતાની નૃત્ય કળા બતાવાની આશાએ અબળાણતાં તારા આગળ આવી પોહોંચી તેઓની કેવી દુર દશા કરીને તોં તેઓને કાહાડી તે હવે તું તારી આંખો ફેડીને જો.

હરિશ્ચંદ્ર—રૂપિ જરા સાંત થાઓ. મજ સરખાં ગરીબ પ્રાણી ઉપર એટલાબધા ક્રોધમાન થાઓ નહિ. સિંહ સરખાએ શું ચકલી ઉપર કોપ કરેવો ? જંગલી પ્રાણીઓ ને રાજાની સત્તા નીચેના દેશના પાકેનો નાશ કરતા હોય, તે રાજાએ તે દેશનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. વળી અધમ સ્ત્રીની સાથે ક્ષત્રીએ લગ્ન કરવું ઇટે નહિ; તેમજ મારી ધર્મપતની તારામતી છતાં ખીજ સ્ત્રીનું સ્વપ્નામાં પણ ધારણુ કરું એવું બનેજ કેમ ? હું માઈ રાજ છત્ર આપું કે તેની સાથે આ દેશ ઉપરના રાજ તરીકેની મારી સત્તા બંધ થાએ તો પછે તે આપવાને મેં ના પાડી તેમા મારે શો અપરાધ ? મહારાજ મારા જાણુવામાં પણ નો હતું કે આપ એ જંગલી પ્રાણીઓના અને અપવીત્ર સ્ત્રીઓના રક્ષણહાર છો.

વિશ્વાં—હા ખરી વાત, હું સારીપે જાણું છઉં કે કપટ રચણુ કરવાની કૃત્યજતામાં તારા સરખો નીપૂણ કદી પણ મળી શકે એમ નથી. જા ડગારા હવે તારા પાપનો ધૂટકારો હમણાં થશે.

હરિશ્ચંદ્ર—કુપાનાથ મને ક્ષમા કરો. આવા નીચ પ્રાણીઓને માટે મારા ઉપરથી કુપા ઉતારી નાખવી આપને ઘટતી નથી.

વિશ્વાં—બસ. હવે મારે કોપ ધણે પ્રદીપત થયોછે, તેને જોણુ જગૃત કસ્યોછે તેનો નાશ કર્યા વિના હવે ખીજ કસાથી તે શાંત થવાનો નથી, માટે

હું તુંને કહું છું કે જો આ કુવતીઓની ધરજા પરીપૂર્ણ કરવાને ના કહી કે તેનીજ સાથે તું સદાનો કુખીયારો થઈ પડવાનો જાણુજે. તમઆર થા. મારો શાપ ગ્રહન કરવાને.

હરિં—નહિ કદી નહિ, મારા શરીરના ચીરેચીરા ઉતારી નાખો. ગમેતો મને આપ દો અથવા ગમેતો મને મારી નાખો. હા એ બધું હું રાજી થઈને સહન કરીશ, પણ ધર્મનું ઉજાગન કદી પણ કરવાનો નથી. વળી વિશેષ કહું છું ને સાંભળો. જો તમે મારો ધર્મ સૂઝાવવાનો બળાત્કાર કરવાનું માડી વાળો તો હું મારું સંસ્થાન, મારું રાજ્યસ્થાન, મારી માલ મતા અને મારું જો કાંઈ છે તે સર્વ તમને દાન કરવાને તૈયાર છું.

વિશ્વાં—એ વાત માન્ય છે. જોતો, બોલું અમોલ્યું થાય નહિ.

હરિં—મારો બોલ કદી મિથ્યા થતો નથી. ત્યો ત્યારે ગ્રહણ કરો. પે-હરો આ રાજ મુદ્રા, ત્યો (આપેછે) ઉપરના દેવતાઓ અને નીચેના મનુશ્યો, આ રાજમુદ્રા આપીને તમારી સમક્ષ હું સર્વ સમર્પણ કરું છું અને આ જગ્યા છોડીને હવે ચાલી જઈશું.

વિશ્વાં—હરિશ્ચંદ્ર, તાર કલ્યાણ થાઓ. તારું નામ સત્યતા અને ઉદારતાનું એક ખીજું નામ છે. હે સદગ્રહસ્થો, અયોધ્યાના અગ્નિપતિ તરીકેની મારી આણુ બધે ફરવો, હવે હરિશ્ચંદ્ર તેનો રાજ નથી.

પ્રતીં—(મોટે સાદે) માહારાજ ધીરાજ વિશ્વામિત્રનું રાજ અમર તપો !

[હરિશ્ચંદ્ર જવા માટે, તેને અટકાવીને.

વિશ્વાં—હરિશ્ચંદ્ર તું રાજ્યને છોડી જાય તેના પહેલાં તારા માથા ઉપરનો મુકૂટ, બાંહેના બાજુબંધ અને હાથના કંકણ મારે સ્વાધીન કરતો જ. હું રાજ થયો ત્યારેતો મારે રાજનો સંધજો દબાવો ધારણ કરવો જોઈએ. તારા સર્વે સજાગાર મને આપી દે (હરિશ્ચંદ્ર પોતાનો સંધસો સજાગાર ઉતારી આપેછે.) તેમજ તારી રાણીની પાસેથી અને કુમારની પાસેથી પણ લઈને મારે સ્વાધીન કર.

હરિં—તારામતી, મારી જીવણહાર. આ તારાં શંકટનું કારણ હું જ છું.

તારામતી—આહો પ્રાણનાથ મારું જો કાંઈ છે તે તમારું જ છે. આ જીવતર પાણીનાં પરપોટા જેવું છે. પ્રીયપતિ મારું જ છે તે શંકુ દયો અને આપણા સદગુણને નીચકલંક રહેવા દો. [પોતાના ધરેણા ઉતારેછે.

રોહીતાં—માતા તું તારા ધરેણાં કેમ ઉતારેછે ?

તારામતી—વાહલા કુવર આ બ્રાહ્મણને બધું આપ્યું મોટે એ પણ આપવું ઘટે. આમ આવ દીકરા, લાવ તારા ધરેણા કહાડું.

રોહીતાં—ના માતા હું નહિ આપું, મને આ માતીની માળા બહુ ગમેછે, એતો હું નહિ આપું. આવા બ્રાહ્મણને ગળે એ ન સોમે.

તાશમતી—ના દીકરા એમ બોલીએ નહિ. (રેહીતાસ્વર આપવાને આનાકાની કરેછે ને કહાડી લેછે તારે રડેછે) ચૂપ ! અહો અયોધ્યાના રાજ-કુમાર ! ચૂપ. ગુરના મુખમાંથી અગર ક્રોધનો ધુંઓ નીકળે તોપણ તે દહાંપણનો ધુંઓ સમજવો જોઈએ. ગુર કદી ખોટું કરે નહિ. દીકરા તું રે ના. તારા માત પીતાની સ્થિતિમાં આ અચખૂચ ફેરફારના દુખો તુંથી સહન ન થાય એવાં છે પણ એક બ્રાહ્મણના પાડેલા સંકટો ખમવા કરતાં રાજપાટ છોડી તે સંકટોથી વેગળા આપણુ નાશીશું.

વિશ્વા૦—હવે વીદાએ થા ભાષ (તેઓ જવા માડેછે તેવામાં) હરિશ્ચંદ્ર જરા ઉભી રહે. તેં તારે રાજ્ય અને રાજ્યનું સર્વે આપ્યું અરે, વળી તેં રાજ્ય અને તેના તાબાનું ધરેલું આપ્યું પણ એટલાંથી શું વળકું ? તેં અને સ્ત્રી છોકરાએ આ મુલ્યવાન પોશાક પેહેરેલોછે તે કુપા કરીને ઉતારી આપ.

તાશ૦—વિશ્વામિત્ર, આ પૃથ્વી ઉપર અમારા બાકીના દિવસ પૂરા કરવાને અમારે દૂર દેશાવરોમાં ભટકવાનુંછે. અમે સર્વેસ્વ આપી દીધુંછે અને હવે આપ હમારાં લૂગડાં પણ માગોછો ? અમારા બધાં લૂગડાં ઉતારી લેવાં ઘટેછે ?

હરિ૦—મહારાજ મત્યતાને કાલે અમે અમારી રાજ્યપૂર્ણીથી રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું તો અવે અમને તદન નગ્ન કરીને રાજ્ય બાહરે કાઢતાં અમારા નીર્દોશપણનો વિચાર કરી આપના ગરીબ સેવકો ઉપર કાંઈપણ દયા કરો.

વિશ્વા૦—હરિશ્ચંદ્ર જે વસ્તુઓ ઉપર મારે દાવો છે, તે આપવાને તું આનાકાની કરેછે ? વાર ત્યારે હું તારા ઉપર દયા કરુંછું. ત્યો આ ઋણ બગવાં લૂગડાના કડકા છે તે તમે એકેકા પેહેરીને મારે અમુલ્ય પોશાક મારે હસ્તક કરો.

હરિ૦—આપની એ ઇચ્છા પણ તૃપ્ત કરો.

[ત્રણ જણ પોશાક બદલી આપેછે.

ગાયન.

૫૮—છંજોદી અથવાતો આશાવરીમાં.

સમજ મન સમજને લાગ શુધરવા,
કૂંડાં કપટ કરેછે શું કરવા ?—સમજ૦

માત પીતા શૂત બ્રાંત ન ભગતી,
પામે નહી સ્થીર ઠરવા;

દાહાડા દસે દીસ ધાન ને ધનના,
ભંડાર લાગ્યો તું ભરવા૦ સમજ૦

મારું મારું કહે તે નથી તારું,
મમત કરે શીદ મરવા ?
હજી પણ લાગ અસત્ય વિચારીને,
મત્યના શબ્દો ઉચરવાનું સમજાવું

હરિં—રૂપિ હવે અમને વિદાય થવાની આગ્રા છે ?

વિચાં—હા, આ જગા છોડીને ચાલતાં યાઓ.

હરિં—રેહીત મારા પુત્ર અને તારામતી મારી સ્ત્રી ચાલો મારી સાથે હવે આ દેશમાં આપણને વધારેવાર રહેવાનું નથી. [વિલાપ કરતાં જાય છે.]

વિચાં—હરિશ્ચંદ્ર સખરૂ, પાછો આવ, પાછો આવ, હરિશ્ચંદ્ર થોળ, જરા થોળ. હજી તારે મારી સાથે હિશાબ પતાવવાનો ખાકી રહી ગયો છે. થોડા દિવસ ઉપર મેં તારા સવાધીનમાં મારું સોનું રેહવા દીધું છે તે મૂકી દે તમામ વેગળું. હું માંયું ત્યારે આવવું એવી શરત કરી હતી તે શું બધું તું ભૂલી ગયો કે ? આ ઠગ વિદ્યાપાતો બહુ સારી ?

હરિં—મહારાજ આપણે યમ સારું સોનું આપવાને કહ્યું હતું તે આપ ને રાજ ભંડારના ધણી થયા છે તેમાં બહુ સંભાળથી સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. મારી પાસે ને કાંઈ હતું તે બધું આપને સમર્પણ કરી દીધું છે અને આપે અમારા લૂગડાં શુધાંત લીધા છે. હવે વધારે ખીજું હું શું કરી શકું ?

વિચાં—જે સોનું આગળ તે મને આપવાને વચન આપેલું પણ મારા સવાધીન કરેલું નહિ તે સોનું મારા ભંડારના સોનામાંથી વાળી આપવાનો તને કથો હક નથી. ચાલ એવી પંડીતાઈ કરવી છોડી દે. જો સંભળ, હું હજી પણ ઉદાર થાઉં છઉં અને તારી આવી ઠગાઈ ભરેલી ચાલને માટે ક્ષમા કરેલું. કહે તારે કે મેં સોનું આપવાનું વચન કદી આપ્યું નથી અથવા એમ નહિતો એવું કહે કે મેં વચન તો આપ્યું હતું, પણ તે પ્રમાણે આપવાને હું બંધાયો છું એમ મારી નજરમાં આવવું નથી. ચાલ હવે આ કરતાં વધારે કુપા દ્રષ્ટી તે હું તારા ઉપર શું કરું ?

હરિં—એવી રીતનું કથણતો હું કદી પણ કરનાર નથી. જો મારા પરદાના મંઉશમાં આંકડો ભિરવીને મને લટકાવવો હશે તો હું લટકતો આડો અવજો ગાયાં ખાયા કરીશ પણ આ જાભથી જૂઠું તો કદી પણ ખાલવાનો નથી. હા, આવવું સોનું મારી પાસે રહેલું એ વાત ખરી અને તે હું આપને આપીશ. પણ એક માણસ મારી સાથે મોકલો અને તેને આગ્રા કરે કે મારી પાસેથી સોનું લીધા વિના ખીજે નહિ.

વિચાં—લોકો કહે છે કે ગ્યારે કોઈના થોડા મરી જાય છે ત્યારે તેને એટલાથીજ પરવું નથી. પણ તેને માટે આડો ખાદાવીને દટાવવો પડે છે, તેજ

ચીતે તારી પછવાડે મારું સોનુંતો જાયછે, અને વળી પ્રવાસ કરવાને સંગાથે સોળતી લઈ જવાને આહેછે. ખરી વાત. ખાતર પછવાડે દીવેલ. મારે તે તારી ડગાઈના વાંક કાઢવો કે મારા ધાતકી બાયગનો વાંક કાઢવો ? ઠીક—કોઈની સાથે સખતાઈથી ચાલવાની મારી ચાલ નથી; એટલે તારી સાથે પણ મારે સખતાઈ ચલાવવી જોઈએ નહિ. ચાલ ત્યારે હું વીસ દિવસની મુદત આપુંછું.

હુરિં—મારો વિચાર કાંશીએ જવાનોછે, તેની અને આ જગ્યાની વચ્ચે ધણું છેદુછે તે આપતો જાણોછો. વળી હું ત્યાં પોહ્યાંચીસ ત્યારપછી સોનું આપવાની પેરવી થશે મોટે હું આપને પ્રાર્થના કરી કહુંછું કે અડતાળીસ દિવસની મને મુદત આપો.

વિશ્વાં—હું જોઉંછું કે તું ઘણો ખેદ પામેછે અને હું તારા વિશે કુરતા ભરેલી ચાલ ચલાઉંછું એમ તું ધારેછે, પણ એની કાંઈ નવાઈ નથી. રૂપી આ ધીરનારો પ્રથમતો શેલડી જેવો ગળયો લાગેછે; પણ પછીથી લીમડા જેવો કડવો થઈ પડેછે. ચાલ ત્યારે તને તારા માગવા પ્રમાણે મુદત આપું-છું, પણ જો સરત રાખજો એમાં કશો ફેરફાર થાય નહિ. જા હવે રસતો પકડ.

[તે જવા માંડેછે.

હા હા હું હજી એક વાત ભૂલી ગયો. ઉભો રહે. તે મને તારું રાજ્ય આપ્યું એ વાત ખરી પણ જ્યાંશુન્દરી મને રાજ્યભિષેક કરવામાં આવે નહિ ત્યાંશુન્દરી હું રાજ ગણાઉં નહિ, મોટે ચાલ મારી સાથ અયોધ્યાની રાજધાની-માં અને તારા મેહલમાં તારા રાજ્યાસન ઉપર તારેજ હાથે મને રાજ્યભિષેક કર.

[માંડલીક રાજ્યો નજરાણાં લાવેછે.

૧ લો. રાજા—હરિકાંદ મહારાજ આપની—

હુરિં—માંડલીક રાજ્યો, દરબારીઓ, સેનાધીપતિઓ અને તમે સર્વ જે આ કેકાણે હાજર છો તે સાંભળો. વિશ્વામિત્ર અયોધ્યાના નવા અધીપતિ આજે રાજ્યાસન ઉપર બેસેછે. મેં મારે હાથે મારો મૂકૂટ એમને પેહેરાવ્યોછે અને મારી સત્તા અને મારા સર્વે હક મેં એમને સમર્પણ કરીછે. એમની રાજ્ય સત્તા તમે માન્ય રાખજો અને એમની વચનપાળક પ્રજા તમે થજો. છેલી સલામ મારા માથાણુ મિત્રો તમને છેલ્લી સલામ. વિશ્વામિત્ર, આજ ક્ષણે હું અહિંયાંથી ચાલવા માડુંછું અને આ નગરમાં દરવાજા બાહાર આપના માણસની વાત જોતો ખેંસું છું; પણ હું આયોધ્યા પૂરી છોડીને જઈ તેના પેટેલાં બે ભાલ કેહવા દેવાની પ્રાર્થના કરુંછું. આ ભૂમિની પ્રજા નીરંતર રાજ ભમતી બતાવીને રૂડી વર્તાણુંકથી ચાલતી આવીછે. તેમનો વાંક કાઢાડવાને મને કદી પણ એકે કારણ મળ્યું નથી; એટલા મોટે આજે મહારાજ, મારી છેલ્લી વિનંતિ આપને એટલીજ છે કે આ પ્રજાની ઉપર આપ નરેશ્વરથી અને કુમારથી રાજ ચલાવજો.

વિશ્વા૦—ઠીક ઠીક એ બધું મારું કામ છે. તારું ડાહ્યાપણ મારે કંઈ કામ લાગવાનું નથી. કેમ હવે તું તારે માર્ગે પડે છે કે નહિ ? (હરીશ્ચંદ્ર આ-લવા માંડે છે તેની પછવાડે મંડળીક રાજ્યઓ પણ આવવા માંડે છે) પં-ણુ જો ગાંડા માણસ આ પ્રમાણે તું તારે દેશ છોડીને જાય, તેની પેહલાં તું જે જે ઝાહી ભેંધે છે તે સર્વ પાછું મેળવવાનો હજી પણ એકવાર હું તને લાગ આપું છું. તું તારી મજા એકલાજ તારું સતયાનાથ વાળે છે એટલું જ નહિ પણ તારા ભેયું તારી બાયડીનું અને છોકરાનું પણ તેમજ કરે છે. તું મુ-ર્ખાઈ કરીને આવડાબધા આડા શું કરવાને થાય છે ? જો ડહાપો હાથે તો મારી સલાહ માન અને પેલી ગાનારીઓની ઈચ્છા પ્રમાણે કર અને મને સોનું આપવાનું વચન આપ્યું નથી એનું જૂઠું બોલ. જો તારું રાજ્ય અને સત્તા પાછાં મેળવવાં હોય તો.

હરિ૦—મહારાજ આપની કૃપા મારા ઉપર ઘણી થઈ; તોપણ આપનું કહેવું તો કદી પણ માન્ય રાખનાર નથી. મેં જે સર્વ આપને સમર્પણ કર્યું છે તે હું કદી પાછું લેનાર નથી. હવે હું આહિંથી સરયુ નદીના કિનારા ઉપર જઈને બેસું છું અને આપનું માણસ મને આવી મળશે નહિ ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસીશ નહિ.

વિશ્વા૦—એક મૂર્ખને તો આવી પડતી દૂરદશામાંથી કોણ અટકાવી શકે ?
કર ત્યારે તને હવે જીજ પડવું. જા આહિંથી જા. [તેઓ જાય છે.]

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

આયોધ્યાની બાહરનો રશતો—લોકોનું ટોળું.

૧ હું માણસ—અરે ! અરે ત્યારે શું આવોજ બનાવ બનયો સરજેલો ? આપણો માહાત્મા, જગપ્રસીદ્ધ, જગતપતિ રાજા, આવો માયાળુ, આવો સત્ય-વંત અને આવો નીરપરાધી છતાં આવી સંતાપજાણક દૂરદશાએ પોહાવેલા જોઈને મારાં કાળજાં ફાટી જાય છે. અરે જૂઓ, જૂઓ, પેલા કંઈ રસતા ઉપર હરિશ્ચંદ્ર ઉઘાડે પગે ચાલે છે.

૨ જું માણસ—અરે ! પણ આપણી પ્રતાપવંતી મહારાણી, જેનો કોમળ પગ એકવાર રત્ન જડીત ઝાંઝરે કરીને ખીરાંજમાન દેખાતા હતા, તે આજે ક-ઈ પથરાઓમાં ચાલવાથી છોલાઈ ગયા છે. કુમાર-રાહીતાધર જેને ચાલ-

વાનો હજી પૂરે. અભ્યાસ પડયો નથી એટલામા એના માઆપ સાથ એને લય-
ડતો ચાલવું પડેછે. અરે ! છાતી ફાટી જાય એવા આ દેખાવના એદથી પા-
હાડો સરખા પણ પીગળી જાયતો તેથી શું આ કપટકારીએ બરેલા વિશ્વા-
મિત્રને કંઈ પસ્તાવો નહિ થતો ?

[હરિશ્ચંદ્ર, મરદ એરતોના ટોળા વચ્ચે આવેછે, બાળકો રે-
હિતાચરને વળગી રહેછે, સ્ત્રીઓ તારામતીને ગળે વલગેછે,
પુરૂષો હરિશ્ચંદ્રને નમન કરેછે, તથા ગુહલુપર આશિર્વાદ મા-
ગેછે, તથા બાળકોને પણ આશિર્વાદ માટે આગળ ધરેછે.

હરિં—માયાળુ મિત્રો; હું હવે તમારો રાજા નથી પણ એક બીઆરી-
છું. મારા સરખા પાપીને માટે તમે એક કરશો મા. મેં મારી રાજી રજવં-
તીથી રૂપી વિશ્વામિત્રને આ અયોધ્યાનું રાજ પાટ અર્પણ કરી દીધુંછે. હવે
એ તમારો રાજા છે. હું તમને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે તમા એની આગ્રા
પાળજો અને સુખ સંતોષમા રહેજો.

[સત્યક્રીર્તિ, તથા સેનાપતિઓ ઘણી ગરબડ કરતા આવેછે.

૧ સેનાપતિ—હરિશ્ચંદ્ર, વિશ્વામિત્રની બીક રાખીને આપ અયોધ્યાનો
ત્યાગ થા માટે કરાછો ? એતો માતનું ધરાક છે. જો કદાપી ગાએ પોતાના ઘણીને
મારવા જાયતો તેને પણ મારી નાખવામાં કંઈ પાપ નથી. મહારાજ અમે હાથ
જોડીને પ્રાર્થના કરીએછે કે વિશ્વામિત્રને અવનાને અવના કતલ કરવાની અ-
મને આગ્રા આપો, એમાં કંઈ પાપ નથી, કંઈ અપરાધ નથી.

હરિં—(ગુસ્સાથી) આવી દુશ્ટ ધાર્ણીઓ છોડી દેઓ. તે સંબંધી વા-
ત થતી સાંબળવામાં પણ પાપ છે. વિશ્વામિત્ર સરખા જરે રાજ્યની ધંધા કરે
ત્યારે મારે તેની કસી ગણત્રી નથી.

[વિશ્વામિત્ર અચપૂચ પ્રગટ થાયછે. લોકો બધા જતા રહેછે.

વિશ્વાં—હરિશ્ચંદ્ર તું આ દુશ્ટોને ઉસ્કેરીને મારે જીવ લેવાનો ઉપા-
એ ચોજતો હતો નહિ ? તારે તે શું અધર્મ ઉપર અધર્મજ કરવા કરવાછે ? કેવો
દુશ્ટ ધાતકી કે છેલ્લો તું મને પણ મારાવાનો નીશ્ચય કરેછે. જા હે, મારે તા-
રે દેશ અને રાજ્યાસન જોઈતું નથી. મારાથી અયોધ્યા નગરીમાં નીરવિવ્રત
રહેવાઈ શકાય નહિ. બધા રાજ્યધન કરતાં મારે જીવ વધારે મુલ્યવાન છે.

હરિં—રૂપિ આપ જે અપરાધ મારે માથે મૂકાછો તે મેં કસ્યો નથી
તોપણ હું ક્ષમા માગું છું. જે આપનું કેહવાઈ ચૂકું તે હવે મારે કદી પણ
થનાર નથી. મહારાજ હું તો આપના માણસની રાહ જોતોજ માત્ર અટકી
રહ્યો છું.

વિશ્વાં—મૂઠ, તારી હઠનું રૂણ હવે તને સતવર મલશે, જોજે હવે આ-
રે વાંક કોહાડતો ના. [મંત્ર બોલેછે. નક્ષત્ર ઉત્પત્ત થાયછે.

નક્ષત્ર સાંભળ, તારા કેદી તરીકે આ માણુથ હરિશ્ચંદ્ર, એની બાએડી તારામતી અને એનો છોકરો રાહિતાચર તને સોપૂંછું. એ મારા દેવાદાર છે. એક માણુથ હાથી ઉપર ચડીને ગોફાણનો ગોજો ફેંકે તે નેટલો ઉંચો જમ તેટલો ઉંચો ઢમલો સોનું એમની પાસે હું માંગુંછું, પણ હજી લગણુ એમણે મને પાછું આપ્યું નથી. તાર કામ એ છે કે અરઠાલીસ દિવસ પૂરા થાય નહિ તેના પેહેલાં એમની પાસેથી મારું સોનું મને પાછું આણી આપવું. તે લેવાને તારે ગમે તે ઉપાયે કરજો. ગમેતો એને ઠોકજો, એની ચામડી ઉકેલી નાખજો, યા સાંકળે બાંધજો (બાળુમાં) એની પાસેથી સોનું કઢાવી લેવાનુંજ મૂખ્ય કામ નથી, પણ જેમ તેમ કરીને પણ એની પાસે જૂડું બોલાવવુંછે મોટે તું એને સારીપેઠે અડાવજો અને તને સૂજો એટલા દેહકષ્ટ દેજો અને પછી એને જુડું બોલવાને પતાવજો, જો તેમ કરવાને એ તૈયાર થાયતો અતીથય નમ્રતા અને માયાથી એમને પાછા મારી પાસે લાવજો. (હરિશ્ચંદ્રને) હરિશ્ચંદ્ર તમે ત્રણે આ નક્ષત્રના કેદી છો. ખબરદાર એ સાદા મનના બ્રાહ્મણના દીકરા સાથે જો કંઈ કપટ કર્યું તો. એની સાથે અતીમાનથી વર્તજો, અને એની સર્વ આપ્તાઓ પાળજો. એ ભૂખાળવે છે, મોટે જ્યારેખી ખાવાનું માગે તારે એને તુલત કરજો. ટુંકામાં એટલુંજ કહુંછું કે તારા પ્રવાસમાં જેમ એ સુખી થાય તેમ કરજો. [વિશ્વામિત્ર ગેપ થઈ જાયછે.]

હરિં—જ્યાંશુધી મારામાં પ્રાણ છે ત્યાંશુધીતો બાઈ નક્ષત્ર હું તારી સેવા ઉઠાવવાને ચૂકનાર નથી. [ચાલવા માંડેછે.]

નક્ષત્ર—તા બાઈ તે એમ નહિ. એક કેદી તરીકે હું તને મારા કબજામાં લઉં તેના પેહેલાં મારે સરતો કરવી જોઈએ. પેહેલુંતો એકે હું પુણ્ય અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ છઉં તે તારે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખવું અને તેટલા માટે ખીજું એકે તારી સર્વે પ્રકારની વર્તણુક મારા તરફ અતિથય માન ભરેલી રાખવી; તેટલા મોટે ત્રીજું એકે મને દહાડામાં છ વાર મિઠાં ભોજનો જમાડવાં અને તેટલાજ મોટે ચોથું એકે દરેક ભોજનમાં છ પ્રકારની વાણીઓ મેલવી. પાંચમું એકે મને ભાંગ પાનિ ત્રણવાર ઉંઘવાની ટેવ છે તેમ કરવા દેવો, અને તેટલા મોટે છઠું એકે હું આરામ લઉં ત્યારે તારે મારા પગની ચંપી કરવી. સાતમું એકે મારી નિદ્રાવસ સ્થિતિમાં તારે મારી ચોકીમાં રહેવું અને આઠમું એકે તારી બાએડીએ મારા હાલડાં ગાવાં, પણ નવમું એકે એ વખતે મને મૂકીને તારે નાસી જવું નહિ અથવા તારી બાએડી કે છોકરાને પોખારાં ગણી જવાની સજાહ આપવી નહિ. છેલ્લું જ્યારે તને શીક્ષા કરવાનું મને વાજખી લાગે ત્યારે તારે એ કે ચું કાંઈ પણ કરવું નહિ. હું કાંઈ શરમ રાખું એવો નથી. તારી બાએડી કઢાપીને વિલાપ કરશે, તારો છોકરો ચીસો પાડશે, મિત્રો વચે પડશે તોયેપણ જ્યાં સુધી તું દેવાળીયો સોનું આપશે નહિ

ત્યાં સુધી હું તને જાંપવા દઈશ નહિ અને આદમપાક આપવાનું આણુ રાખીશ. હું તને જાણી શીક્ષા કરીશ નહિ. બસ તારા વાંસા ઉપર એક મોહિટો વજનદાર પથ્થર મૂકીને તને ચલાવીશ અને તારાથી નહિ ચલાશે ત્યારે તને શીક્ષા કરવાને નહિ પણ તને ચાલવાની શક્તિ આપવા માટે તારા હાથ પગે વિંછવા લગાડીશ. કોઈવાર મને રમત ગમતનો સોખ થશે તો તારી મૂંછાના વાળ હું ટુપી કઢાડીશ, વધારે કાંઈ નહિ. ચાલ હવે ચાલવા માંડ.

સત્યકી૦—અરે અરે હરિશ્ચંદ્ર ! મારી શું વલે ? અરે તમે ડુંગરાઓ ! અરે ગફાઓ ! ઓ ઝહાડો સમસ્ત ! ઓ નદી નાળાઓ ! આ ત્રાસદાએક દેખાવ જોઈને તમે કેમ તમારી સહજ સ્થિતિમાં છો ? ઓ પૃથ્વી માત ! પેલી પતિવ્રતા દેવી તારામતી, આ ભૂમિની રાણી ચીથરેહાલ સ્થિતિએ કાદવ કચરામાં ચાલે છે તેમને શું હવે તજ દેવાં જોઈએ ? મહારાજ તું ક્યાં જાય છે ?

હરિ૦—સત્યકીર્તિ સર્વ મને છોડી ગયાં ત્યારે તું આવડાબધા અહિયાં ઝૂને શું કરવાને થાય છે ? જ્યારે કોઈના મિત્ર મરી જાય છે ત્યારે તેની પછવાડે તેણે પણ મરી જવું જોઈએ એમ તું ધારે છે ?

સત્યકી૦—માસ રાજ, મારા છત્ર, મારા માથાના મુકૂટ, મારું ધન્ય, મારું પુણ્ય, તું મારે એકલો સર્વસ્વ છે. તેં કરારમાં મને પણ વિશ્વામિત્રને વેચ્યો છે એમ તું શું ગણે છે ? ના હું તારા એકલાનોજ કાચા સુતરના તાંતથી બંધાયેલો દાસ છું. મારા જીવનું જોખમ થાયતો ભલે, ઈંદ્રનું વજ્ર મારા ઉપર તૂટી પડેતો ભલે, મને જોઈએતો આગના ઢગલામાં નાખી દો, ધાટકી વિશ્વામિત્ર મને નહારામાં નહારે આપ દઈને ટુપી કરે—મારું જે થવાનું હોય તે થાય પણ હુંતો પાછો જવાનો નથી.

હરિ૦—પ્રધાન; મારા શાણા પ્રધાન, તું શું મારી વ્યાકૂળતામાં વધારે કરવાને ઇચ્છે છે ? તારે મારી આગ તોડવી ધો છે ? તું તારા કુટુંબનો ત્યાગ નહિ કર.

સત્યકી૦—અને હું શું તારે મંત્રિ માત્ર સંપતિની વેળાનોજ હતો ? અને હવે વિપતિની વેળા તારે સત્રુ ધર્મ પડું ? હું તારી સેવામાં વળગ્યો તે શું આવી વેળામા નાખી દેવાને માટે ? હું તે તારે મન ત્રાહિત નહિ વાર ? અને સ્ત્રી પુત્ર એકલાંજ તને વહાલાં કે ? સ્ત્રીનો નાશ થાયતો ખીજ મળે, પુત્ર મરેતો ફરીને મલી શકે, ધન્ય ફરીને આવે, અને આરોગ્યતા પાછી સુધરે પણ મને હરિશ્ચંદ્ર ક્યાં મળવાનો છે ? રાજ તું મારી સાથ અવિશ્વાસ કરે છે તેના કરતાં આ વડના ગાડની ડાળીએ ફાંસો આપીને મારા ટુપીઆરા જીવતરનો અંત આણું તે બહેતર. [ફાંસો ખાવા જાય છે.

હરિ૦—(આટકાવીને) વહાલા મિત્ર હવે બહુ થયું. તારા ભાગ્યમાં પણ હમારી પેઠે દુખ ભાગવવાનું સંજ્ઞ હશે. જો તારે નીચવજ હોયતો ચાલ હમારી સાથે.

સત્યક્રીં—(સમજાવીને) મારા મુરખી, જ્યારે આતમાં જય ત્યારે દેહને પણ તેનીજ સાથે નાશ થવો જોઈએ, તેમજ જ્યાં જ્યાં રાજ્ય જય ત્યાં તેના પ્રધાને પણ જવુંજ જોઈએ.

નક્ષેત્ર—એ મુરખાઓ હોડિ, રાજ્ય કહેના ને પ્રધાન કહેના ? રાજ્ય હોય તે નેતરના ઝપેટા આપ કે (નેતર લગાવેછે) બાલો હવે. [અધાને હાંકી જાયછે.

પ્રવેશ ૨ જા.

ગૌમુદી નદીનો એક કિનારો.

નદીની પેલીપારે સાધુઓ ગાયન ગાતા આવેછે.

૫૬—કાલંગરો.

મગપણુ સાચુ માનું બાધ, શું માયાને વળગુંરે.

ગરજ ગરજે મહિ મલ્યુછે, અંતે રહેશે અજગુંરે—મગપણુ.

હંઆ હંઆ મેહલ ખનાવી, કુલ્યા કુલ્યા ફરવુંરે.

એ મંદિરમાં કોણ મહાલશે, તારેતો છે મરવુંરે—મગપણુ.

બચકે બાંધ્યા વચ્ચને વાંધા, ઘણું ઘરેણું ગરવુંરે.

પટોળાં તારાં કોણ પેહેરશે, તારેતો છે મરવુંરે—મગપણુ.

ઘોડા હાથી માલ ખજાના, સુખપાલમાં ફરવુંરે.

એમાં જાણો કોણ મહાલશે, તારેતો છે મરવુંરે—મગપણુ.

[આ ગાયન ગાતાં સાધુઓ નદી ઓલંગી આ પારે આવેછે.

નદીની પેલીપારે હરિશ્ચંદ્ર, સત્યક્રીર્તિ, તારામતી,

રેહિતાચર, નક્ષેત્ર ગાયન થઈ રેહતા પછે આવેછે.

આ પારે સાધુઓ અને પેલીપારે હરિશ્ચંદ્ર, ધ-

ત્યાદીઓ સંમાંસાંમી ગાયનમાં વાત કરેછે.

પીલુની કુમરી.

ભેગા આવાજે—ગોમતીમાત તારે આધારે આવીને પડયાં,

સત્યતા થકી અમ તારા ભક્તીમાન ભીખારીં ગોમતીં

હરિં—

તારામતી પ્રિયા આરામે તું પોઠ આ જગયે,

ચડીછે પ્રવાસે તને થાક સરીરે ભારી.

તારામતી—

પ્રાણપતી વહાલા ખીશમાં મજ દાશીનીથી,

ચીંતા મને છે વીથે આરોગ્યતા તમારી.

હરિં—

સંતોશી દીલે ખીરાજો આ કિનારે,

રેહિત—

શીતલ વાહુ વાયછે સુખકારી;

તારામતી—

નીર્મલ વેહછે પાણી નદીએ તાજાં,

સત્યકી૦— બીજીવીશું કિનારે આ રાત્રની પથારી.
 ભેગા આવજો—ગોમતીમાત તારે આધારે આવીને પડ્યાં.
 સત્યતા થકી અમ તારા ભક્તીમાન ભીખારી૦ ગોમતી૦
 નક્ષેત્ર— ભીખારીઓ સેના મારેછો તડાકા ઠાલી ?
 હીડા અહિંથી, મેઠા સેના ? હે લોકો અનાડી.
 તારામતી— વાટ ચૂકી ભૂલાં પડ્યાં છિયે ભાઈ,
 હુરિ૦— દૂરભ્રમણને કુખીઆ જીવો નર નારી,
 નક્ષેત્ર— દુકળીયા દેવાળીયા માંડો તમે ચાલવા,
 સત્યકી૦— પહોંચેના સાધુઓને પુછો વાટ સારી,
 ભેગા આવજો—ગોમતીમાત તારે આધારે આવીને પડ્યાં.

સત્યતા થકી અમ તારા ભક્તીમાન ભીખારી૦ ગોમતી૦
 હુરિ૦— સાધુ ભાઈ—
 ૧ સાધુ— કોણુછે રે ?
 સત્યકી૦— રાજા હરિશ્ચંદ્ર મોહિટો,
 તારામતી— કાશીના પ્રવાસે જતો.
 નક્ષેત્ર— દેવાળીઓ નાદારી.
 હુરિ૦— જંગાણુછું કુખીયો,
 નક્ષેત્ર— ને હુંતોછું બહુ ભૂખીઓ.
 બધા સાધુ— દાન શું દઈશું અમે ? ના માનવી સંસારી.
 તારામતી— માર્ગ—
 હુરિ૦— બતાવો અમને,
 શાહુત— જવા નગરી કાશી.
 ૧ લેા સાધુ— વાટ બહુછે વીકટ અહિંથી,
 બધા સાધુ— પીડા યાશે ભારી.
 બધા સાધુઓ—સીધા નથી માર્ગ આ; પણ પોહોંચી જાયો જલદી.
 હુરિ૦ }
 તારા૦ } દેવું દેવા લઈશું એ વાટ હોય જોકે અટારી.
 શાહુત૦ }

ભેગા આવજો—ગોમતી માત તારે આધારે આવીને પડ્યાં,
 સત્યતા થકી અમ તારા ભક્તીમાન ભીખારી૦

[સાધુઓ જાયછે.

સત્યકી૦—ચાલ ભાઈ નક્ષેત્ર તું જરા નિરાંત વાળીને બેસ હું આ પા-
 સેના જંગલમાં જઈને કાંઈ કંદેમાર, ફળ, ભાજી પાશો, જઈવે લઈ આવુંછું.
 [તે જાયછે.

નક્ષેત્ર—ખેલ હરિશ્ચંદ્ર છેવટે તું જૂઠું બોલ્યો કે નહિ ? તારું માત આશુવાને તે દેવતાઓને પ્રાર્થના કરી અને જમને જમ્યો તેમ છતાં હું તો તને જીવતો દેખું છું તારે તું જૂઠું પડ્યો કે નહિ ? રેતીનું રણ વીંછાયા પછી શ્વપ, વિંછું અને ઝેરી પ્રાણીઓના વનમાં આપણે જઈ પોહ્યાં તારે તું તારું માત નજીક ગયું હોતો પણ તું જીવતો છે તો હવે જૂઠું થયો કેની ?

હરિ—કદાપીને હું ખરેખર મુલો નથી તોપણ મુલો જેવો તો થયો છું.
[પ્રધાન કૃણ લઈ આવે છે.]

પવિત્રપ્રાણીઓ આમાંથી તારી નજરમાં આવે તે આંધને તું તારી બિજે તારી જૂખને ચાન્ત કર.

નક્ષેત્ર—ગાંડ માણસો તમે મને જંગલનું જનાવર ધારીછો કે શું જે હું આવો ધાસ પાલો ખાઉં ? નહિ નહિ; મારે તો સારા પકાવેલા ચોખ્ખા, ખડી જેવું દૂધ, અને ગળયું ગળયું મધ જોઈએ. હું છપ્પન મસાલાની બરછી ખાનારો તે શું આ ભાજી ખાઉં ? હું ગગન ગાંડીયા અને ચુર્ચીના લાડું ખાનારો તે શું આ ધાસ જેવી તરકારી ખાઉં ? હું પાંચ પાંચ સેરનો અકેકો પેંડો થાળી ભરીને ખાનારો તે શું આ મૂળા અને પાલાપર ચુભરો કરું ? ના ના મારે માટે તો હસતીનાપૂરનો હલવો આણો, આયોધ્યાની ખરશી આણો, મથુરાના પેંડા આણો, અને અંભાતની સ્વતરફેણી મંગાવો, નહિતો તમારો જીવ લઈશ.

રેહિત—અરે એ કંદમૂળ ન ખાયતો મને આણો. એને માટે કોરદા વણીને તેના ગગન ગાંડીયા અને લોઢાંને તાતવીને ડામના લાડવા એના દીલપર ઉકાડો.

નક્ષેત્ર—અંધ કર તારી જીભડી, નહિતો એજ ગાંડીયા અને એજ લાડવા પેહેલાં હું તને આલીશ. કેમ એ હરિશ્ચંદ્ર, મારી ચરખી તજાઈ ચાલી છે અને તું કહે છે શું ? મારી ચરખી જો નજાક બાર ઓછી થયે તો ખાંડી ખાંડી સોતું તારા દેવામાં વધારી દઈશ.

લાશભત્તી—પવિત્ર માણસ તું આવો દયાહિણ કેમ થયો છે ? તું જાણુ તો નથી કે મનુષ્ય પ્રાણીના રેહધાનથી આટલેખંધે આંધે એક દિવસ વેરાં-જીભ હમારો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી ! ઓ નમેહરા ! તું ભાઈ કે બેન વિનાનો છે કે અમારી સાથે આટલાખંધા કોરપણાથી વર્તે છે ?

નક્ષેત્ર—દુશ્મ જવા દે તારી લવારી. સ્ત્રીઓ સદા પુરુષોની ધાતક છે. જા, મારે કશુંએ જોઈતું નથી. હું તો હવે આ સૂતો મરવાને.

[સૂએ છે અને પડ્યો પડ્યો ખાય છે.]

[ખીર્નઓ જમતાં જમતાં આશાએસ લે છે.]

નક્ષત્ર—(ખાતાં ખાતાં) એ પાણીઓ કેમ હયાંજ પડી રેહવુંછે કે શું ? હગારા હરિશ્ચંદ્ર તારી કાશી જવાની કબૂલાત કયાંછે ? આલ, ઉઠ વેહલો અને ચાલવા માંડ.

હરિં—પુણ્ય મહારાજ જરા થોમો. આ પ્રવાહની પાર ઉતરવાની કોણી હીમ્મત ચાલે ? હમણા જારે એ પ્રવાહમાંનું પાણી ઉતરી જશે તારે આપણે પેલીપાર જઈશું.

નક્ષત્ર—ઓ ઉંઘી બુદ્ધિના ભીખારીઓ, આમ કરીને તમે મને સપડાવાની પેરવી કરોછો. કેમ હરિશ્ચંદ્ર ચાલેછે કે નહિ ? ગોમતી નદીના પાણી અહિયાં ઓછાં તે ક્યારે હાયછે ? પેલી કોરેથી શાધુ લોકો નદી ઓળંગી ચાલી ગયા તે જોતો નથી ? જોહકાવ નદીમાં મરવું હશેતો તું પેહલો મરીય અને અમે અહિયાંજ રહીશું.

હરિં—જલદી કાશીએ પોહોંચવાની તારા કરતાં મારે વધારે શીકર છે માટે હું આ નદીમાં ઉતરું છું. મારાં વાહાલાંઓ તમે મારી ધૂંડે ચાલી આવો દેવતાઓ આપણી સંભાળ લેશે.

નક્ષત્ર—અમયા ઉભો રહે. તારે માટે પાણીમાં શું હું ભીજાઉં કે ? તમે ભીખારીઓનું અંગ ગલીચ હોવાથી તે યોવાઈને ઝાફ થશે, પણ મારા પવિત્ર શરીરને સામું ગંદું પાણી અને કાળો કાદવ મેલું કરશે. તમે કંગાલોનાં લગડાં હલકાં હોવાથી તે ભીંજવવાની ફિકર નથી, પણ મારા કીમતી પોચાકને પાણી લાગવાથી હાણી પોહોંચશે. માટે મને તમારી ખાંધ ઉપર લો.

[તેની કેડપર ખેસવા તળવીજ કરેછે;

સત્યકીં—એ નક્ષત્ર આ પ્રમાણે અમારા રાજને સતાવ નહિ. તારે ભાર એમનાથી કેમ ખમાય ?

નક્ષત્ર—ચૂપ મૂર્ખા, મારે ભાર ક્યાં છે ? હું તો માત્ર આમડું અને માંસનો બનેલો છું ને રૂના લગડાં પેહરેલાંછે ને તમારા લોકના બૂખમરાથી પેટ પણ ખાલી છે. મારા શરીરમાંતો હલકી હવા ભરેલીછે માટે મને મારા દેવાદારની ખાંધે ચઢી ખેસવાને અટકાવીશ નહિ, ઉંચક મને ઉંચક. જો ચાલુંછુંતો પગને સરદી લાગેછે. જો ખેસી જાઉંછું તો પીઠ તપી આવેછે. તારે ખીજને પગે ચાલવું અને ખીજની પીઠે ખેસવું એજ મારે ઉપાય છે.

[હરિશ્ચંદ્ર તેને ખાંધપર ખેસાડેછે ને બધાં નદીને પેલપાર જાયછે.

નક્ષત્ર—હાયાસ—આ પાણીમાં ઉતરવા પછે કેવી મેહનત કબુલિઆ હરિશ્ચંદ્ર તને લેવી પડીછે ? ફૂટેલા મગજના એક લગાર જેટલું જૂઠું ખોલની જે મારા મૂલ્યવાન જીવ આ વીપત્તિમાં નાખવાની પછી કશી અગત રેહ નહિ. કેહેની ભાઈ ખોલની ? એક નાના સરખા જૂઠા માટે તારે શું જાયછે.

હરિં—તું હવે ક્ષમા કર. ચાલ આપણે ઉતાવળા જઈએ.

[તેઓ ચાલવા માડેછે અને અંધારિ રાત્રે પડેછે.

સત્યકી૦—મહારાજ બહુ અસુર થઈ ગયું છે. રાત અંધારી પડી ગઈ છે, માથા ઉપર એક તારો ચળકતો નથી. મને તો લાગે છે કે આપણે આડે માર્ગે ચડી ગયા છીએ.

રોહીત—અરે પણ પણે જીઓ. વેગળું, વેગળું, પેલું કંઈક ભડકા થાય છે ને હોલવાઈ જાય છે. ઉભી રહે માતા ઉભી રહે એ તો કાંઈ સામેજ આવે છે.

સત્યકી૦—ઓ હો મહારાજ આપણે તો જૂતના સ્થાનમાં આવી પડ્યા છીએ. [જૂતાવળી અને જૂત આવે છે.

નક્ષત્ર—અરે આ શું બીહામણું! હરિશ્ચંદ્ર આ નાનું થાય છે અને વળી મોટું થાય છે. આ ભજૂકા લઈ ઉઠે અને આલવાઈ જાય છે એ કેવું જૂતાળું. અરે! આ જૂત મારા સામે તાકી રયો છે. ઓહ (હરિશ્ચંદ્રને) મહારાજ માહાવિદવાન હરિશ્ચંદ્ર, હે જગતના રક્ષણહાર આ વેળા માટે રક્ષણ કર, હું સોનું જોનું કાંઈ તારી પાસે માગતો નથી.

હરિ૦—નક્ષત્ર ધભરાઈ જ નહિ. આવીજ અમારી વચ્ચે.

જૂત—માનવી, નાનકડા માનવી, મનુષ્ય જંતુ; તમારી વચ્ચે પેલા 'પ્રા-
ક્ષણ' છે તે વિના તમે સંધાં આજની રાતના મારાં ભક્ષણો.

હરિ૦—પીસાય, આ પવિત્ર 'પ્રાક્ષણ'ને તેં ખાતલ કર્યો તેથી મારી ખા-
તરી થાય છે કે તું કાંઈ જોડું કરનાર નથી. જો દેહ—ધારણ થાય છે, તેજ દેહ પાછો નાથ પામે છે. જો માત અમને હમણાં ઉગાડે તો જાણવું કે તે કોઈ બીજાવારને માટે અમને સંઘરી રાખે છે. ભલા અને માયાળુ પીસાય અમો સર્વનો ભોગો નાથ કરી નાખ. અમારા હાલના હીણભાગ્ય કરતાં માત સુભાગ્ય છે.

નક્ષત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, હરિશ્ચંદ્ર તું આ પ્રમાણે જીવ આવી મને તજ દે તેના પેહેલાં એ પીસાયની સાથે કરાર કરી લે કે તારા સુવા બાદ તે મને કંઈ અડચણ કરે નહિ.

હરિ૦—ભાઈ તારે ખાહિવાનું કાંઈ કારણ નથી, તું 'પ્રાક્ષણ' છે એટલે તારી મેજે શુષ્કરૂપ રહેવાનો.

જૂતરી—(જૂતને) નાયક, જૂતાવળીએને 'પ્રાક્ષણ' કે ક્ષત્રી વચ્ચે શું તફા-
વત છે? 'પ્રાક્ષણ'ના દીકરાને તો પેહેલાં ખાવો જોઈયે, કાંએકે પ્રુથવી ઉપર 'પ્રા-
ક્ષણ' ગામનાં ગામ ખાઈ જાય છે. 'પ્રાક્ષણ' બહુ મૂખવાસ કરે છે, બહુ મિઠાં પકવાનો ખાય છે, સરીરને બહુ સુગંધો લગાડે છે, માટે હું તો પેહેલાં 'પ્રાક્ષણ'ને ખાવાની. આ સામે ઉભેલા 'પ્રાક્ષણ' બહુ ખાઈખાઈને ચરબદાર બન્યો છે, એના પેટ પર ખાંડના પડ બંધાયો છે, એના ગાલ પર પેંડા પ્રગટ થઈ નીક-
ળ્યા છે, એની આંખોમાં જલેખીના ધીના ચીકાચ ચલકે છે, માટે મારે તો પેહેલાં એનું કાળજી કરડીને એના ઓજડાંમાં ભરેલા હરિતનાપૂરનો હલવો અને અ-
યોધ્યાની ખરશી એક લુમકામાં ખાઈ જવું છે.

નક્ષત્ર—અરે સમી સમી ! હુંતો ખે દિવસનો જૂખો છું અને બાળ પાલા શિક્ષક બીજું કંઈ મારા પેટમાં નથી.

જૂત—પણ તોએ તારા આપેલા લાડવા અને દૂધપાક હજી તારા પેટમાં બહુ ભરેલાછે. મારી નાની જૂતડીએ મરજી કરી તે પાર પાડવી જોઈએ. હરિશ્ચંદ્ર, એ જંગલી જૂંડના જેવો ઠીક રાતો માતો જાણાયછે માટે એ એક-લા અમને આપી દેઓ ને તમે ચાલતા ચાલો.

ફાહીત—ઠીક ઠીક, પિતાજી આ પાપને પતાવાને હવે વીલમ ન જોઈએ. બાઈ નક્ષત્ર, હવે તને ખડી જેવું દુધ અને ગળયું ગળયું મધ ભાવે-છે કે? બાપા એને છેલ્લી ઘડીએ મેજ કરાવી લો.

નક્ષત્ર—(ખૂબ ધૂંજીને) અરે દેવતાઓ ! અરે હરિશ્ચંદ્ર ! તું ચક્રવર્તી રાજા છે, આ વેળા મને સાદા થા, માઈ રક્ષણ કર, ઓ ! માઈ રક્ષણ કર. હું હવે સોના માટે તને કદી પણ પજવવાનો નથી અને હવેથી ઘણીજ સલૂકા-ધર્મી હું તારી સાથે ચાલીશ.

હરિ—બાઈ તારા વાંકા વાળ ચવાનો નથી. તું શાન્ત હોમા રહે.

નક્ષત્ર—અરે ત્યાર મને તારા પડખામાં છૂપાઈ જવા દે.

[વળગી પડેછે.

હરિ—જૂતપતિ અમારાથી એને આપી દેવાય નહિ, અમેજ માત્ર તારા બળીદાન છિવે.

ફાહીત—માતા, પિતાજીની એવીતે શી બલમનસાઈ કે શત્રુને આ વખતે જીવાડેછે ? નાયક; ઓ જૂતપતિ ! આ રહ્યો નક્ષત્ર; અહિયાં ભરાયલોછે. તમે માહાપ્રતાપી જૂખા હશે માટે એને અહિયાંથી લઈ જાઓ.

[નક્ષત્રની પછવાડે જૂત દોડેછે, તે નામતો ફરેછે અને બધાને આશરે જાયછે. તેવામાં વિશ્વામિત્ર આવેછે, જૂતો ચીસ પાડી જતા રહેછે.

હરિ—રાજરૂપિ હું તમને પ્રણામ કરું છું. આપને આ ડોઢાણે કેમ પધારવું પડયું ? પ્રજાએ રાજ્યની સામે બંડ મચાવ્યું કે શું ? મને આપ શી આગ્રા ફરમાવેછો ?

વિશ્વા—બાળી નામ તારું નામ મૂઠ, મૂર્ખે કુષ્ટા તારા રાજ્યનું જૂસરૂં મારી આંધ ઉપર ઝોળવી હવે હું મારી પુળપાત્ર વધારે વખત વિસારીશ નહિ. જા તું તારું રાજ્ય સંભાળી લે.

હરિ—રૂપિ મહારાજ હવેતો અયોધ્યાના ખરા અધીપતિ આપજો.

વિશ્વા—હજી હઠ છોડવી નથી કે ? અનુભવ થયો છતાં તારા જડ મન ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી કે ? તારા ભાગ્યમાં કુખના બરાદા પાડવાજ સર-જેલાછે કે ? નહિ—હરિશ્ચંદ્ર દાહ્યો થા. તારા પ્રેમાગ્નિથી બળી જતી પેલી ખે કુમારીકા ઉપર જરા દયા આણુ. તું શું સ્ત્રીઓનો કાળછે ? તેમને તારા

જનાનામાં રાખી યે અથવા એમ નહિતો એક નાનું સરખું જૂઠું બોલ—
એટલું જ કહે કે તમારું સોનું મારે દેવું નથી કે, પછે લાગણી જ હું તને તારા
સગપાસને ઉપર પાછો બેસાડી દઉં.

હરિં—મહારાજ ખોટું કામ કરવાનું હું કદી પણ માન્ય કરવાનો નથી
આપના સેવકને હવે ક્ષમા કરો.

વિશ્વાં—અલ્યા ગાંડા માલુસ તું શું એમ ધારે છે કે કાશીમાં તારી વાટ
જોતું કોઈ બેસી રયું છે અને જોવા તું ત્યાં જઈશ તેવા લાગણી જ તને ધનનો
દગસો આપી દેશે? જા કોડ તારું કપાળ. (હરિં) નક્ષત્ર આમ આવ; કેમ
તુંને કઈ મારા આપનો સ્વાદ જોઈએ છે? હજી તારા કેદી માસ જૂઠું કેમ ન
બોલાવી શક્યો? તું તેના ઉપર મેહર કરે છે નહિ? આજસું અંધા તું તારી
માજને મોટે મારું કામ બગાડે છે. હરિશ્ચંદ્ર ઉપર હજી પૂરતો જીલમ કાં નથી
પાડતો? મંબળ. હજી પણ તને ક્ષમા કરું છું. તારાથી બને એટલાં એના પર
દેહ કચટ પાડ અને કાંઈ પણ રીતે એના પાસ જૂઠું બોલાવાને બનતા સખત
ઉપાય લેજે. [બયછે.

[ગાજવીજ, તોફાન, વા વાગેડું થાયછે. બહુ અંધારું દેખાયછે.

નક્ષત્ર—અરે આનો છેડો તે કેમ આવવાનો? દેવાદાર, તારામતી, છો-
કરા તમે સંધા કહાં છો? એ આ અંધારું પડયું છે કે હું આંધલો થયો છું?
ઓ હો હો તમે લોક દેખાતાં કેમ નથી?

હરિં—અરે ઈશ્વર આ શી વળી નવી પીડા આણી છે? મારી વહાલી
તારા, મારા આયુષમાંનું રાહીત તમે કહાં છો?

તારામતી—મને તો કાંઈએ દીસતું નથી.

[ગાથાં મારે છે અને હરિશ્ચંદ્રને વળગી પડે છે.

રાહીત—અરે પણ પિતા મને એ નથી દેખાતું. [ગોતે છે.

સત્યકી—અરે એતો હું છું કુમાર આવ મને ભેટ. [બંને ભેટે છે.

હરિં—તારામતી તું મારે હાથ ઝાલ અને આપણુ સાથે ફરે શીશુ તે
આપણા બહા સોખની દ્રષ્ટીએ નહિ તો ચેતન શક્તિએ એતીને તેમને મળીશું.

સત્યકી—હું પણ તેમજ કરું છું મહારાજ, રાહીત, કુવર તું મારે
પડ્યા ના છોડીશ. [બંને જોડીએ એકેકને ગોતીને વળગી પડે છે.

હરિં—એ કોણ? એ સત્યકીર્તિ, રાહીત, આંધો હવે સાથેજ રહેજો હો.

નક્ષત્ર—(આલતાં આલતાં) અરે પણ મને લ્યોને—હું કહાં છું? હરિ-
શ્ચંદ્ર તું કહાં છે? કેમ અલ્યા સોડીએ ખાવી છે કે? મને સાથે લ્યોને (ગોતે છે
અને ઝાઝો સાથ અથડી પડે છે) હે હવે પકડાયો (એક ઝાડને પકડી) ઓહો
આતો ઝાડ છે. અરે મારું માંધું કૂદી ગયું રે બાપ.

હરિં—નક્ષત્ર, આણી મેર આવ.

નક્ષત્ર—(પકડી પાડીને) પણ હરિશ્ચંદ્ર હવે મારે શું રસ્તો. દેવાદાર ત-
રીકે તમે લોક આ કુખ સહન કરે. પણ હું એક નિરપરાધી ધામણ શા માટે
સહન કરું ? હરિશ્ચંદ્ર મૂકી દે આમ મારું સોનું હવે હું વધારેવાર ચોખવાનો
નથી. મારું સોનું લીધા વિના હું આગળ એક ડગલું ભરવાનો નથી—એક
તરું પણ નહિ.

રોહીત—અરે ભૂકા તું તો સોનું માંગવાનોજ નહિ હતો ને હવે
કેમ ? જૂત આપ્યા ત્યારે તું સોનું પણ ના પાડતો હતો.

તારામતી—પુત્ર આપણા માંગનાર સાથ એમ તો છડાઈથી વાત ન કરીએ.

હરિ—ભાઈ મારે તારું સોનું આપણું અરે, પણ કાશી જવાની ખોલી
છે અને કાશી જતાંજ આ પીડાઓ નડે છે તેમાં મારે શો અપરાધ ?

નક્ષત્ર—પણ ત્યારે દેવું ના પાડ, નામુકેર જાની, આપવાનું મને નહિ
ને અમસ્યો દમ મારે છે. ચાલ હે દેવાલીઆ હવે શું કહે છે—મારે લીધે દર-
એક પીડામાંથી તું છુટી જાય છે અને મને સપડાવે છે. જો હું નહિ હોત તો જુ-
તો આગળ તમે બધાનું કાટલું નીકલી ગયું હોત. જીવે મારાથી ડરીને
જૂતો કેવા અણોપ થઈ ગયાં.

રોહીત—એ ક્યાં મરે છે ક્યાં ?

હરિ—જરા ધીરજ રાખ. જો સામે અજવાળું પડવા માંડ્યું છે હવે
આપણને રસ્તો મળશે.

રોહીત—અરે પણ આતો સામે આગના ભભૂકા લાગ્યા છે.

[મોટી આગ લાગે છે.]

નક્ષત્ર—અરે મારા બાપ આતો જંગલ સળગી ઉડ્યું છે, જ્યારે પ-
વન વાદને અગ્નિના ભડકાને આકાશ સ્પર્ધી પોંહ્યાંડે છે અને ચારે દિશામાં
તેનો ફેલાવ કરી મૂકે છે. અરે આપણ બધાં સપડાઈ ગયાં. હરિશ્ચંદ્ર તમે
બધાં બળી મરે. પણ હું ઉગરું એમ કરે.

હરિ—જો આપણામાંથી કોઈનું બળીદાન આપવામાં આવે તો હમણું
અગ્નિ દેવતા શાંત પડે.

રોહીત—અરે તારે નક્ષત્રને નાખો ને એનો ભાગ આપો.

હરિ—ના—આપણામાં મોતને પાત્ર હુંજ છું માટે બળીદાન થઈને
હોમાઈ છું. પ્રધાન આ બ્રાહ્મણને અને મારા કુટુંબને તારા સ્વાધીનમાં લે.

સત્યકી—અહો માહારાજ જો તું જીવતો રહીશ તો જગતનું કલ્યાણ
થશે, વળી વિશ્વામિત્રનું દેવું વળશે. મારું જીવતર કશા કામનું નથી, મને
મને મરવા દે અને મારા રાજને બચાવાનું મને માન લેવા દે.

હરિ—એમ થાય નહિ, આ આગમાં મને પડવા દે. તારામતી, રો-
હીતાશ્વર આ જગતનો આપણો સહવાસ હવે બંધ થાય છે. સર્વ શક્તિમન
પરમેશ્વર તમારું રક્ષણ કરે.

તારામતી—હે આર્ય પુત્ર ! તું શું કરેછે ? તું મારીપેકે જાણેછે કે પતિ-
ની પછવાડે જીએ જીવવું નહિ જોઈએ, કેમકે જેના જીવ વડે તે જીવેછે તેના
ગયા પછે તે જીવતર નકામું છે. જ્યારે જંગલી પારથી જંગલના એક પક્ષી
ચરખાને હણેછે ત્યારે તેની અરધાંગના પ્રેમ વીના ઝુરી ઝુરીને મરણ પામેછે.
મારા સીર છત્ર તારી તુરૂ જીને હવે હોમાવા દે !

દેહીત૦—પિતા, માતા જ્યારે તમે મરવાનો નીશચય કર્યોછે ત્યારે
પછે મારે શી વળે થવાની ? તમારા પ્રેમનો હું કેટલો પાત્ર છું, તે દેહે આ-
પિને મને દેખાડવા દે ! અરે ! મને હોમાવા દે !

તારામતી—મારા કૂળ દિપક દીકરા, આટલું બધું ડહાપણ તને વીપ-
તિએ શીખ્યું ? મારા પ્રાણ, અગ્નિ દેવતાને બળીદાન આપવાને મેં તને
ઉછેર્યો નથી, મારે તારી માનેજ મરવા દે. (હરિશ્ચંદ્ર તેને પકડેછે) તા
મારા પ્રાણપતિ મને અટકાવ નહિ. (તેને હાથ છોડવી દૂર જઈ) અહો અ-
ગ્નિ દેવતા ! કદી પણ મેં કે મારા પતિએ કોઈને દુભાવ્યું હોય કે તેમની મતા
લઈ લેવાને સોજ કર્યો હોય; અમે કદી પણ કોઈ ડાહ્યાનો, મહાનનો, બલાનો,
વૃધનો કે ગરીબનો ધીકાર કર્યો હોય; અમે કોઈ દિવસ પણ અતીથી પ્રતી-
યનો, અમારા મિત્રો, પ્રત્યેનો કે અમારાં સગાં વહાલાં પ્રત્યેનો ધર્મ ચૂક્યાં
હોઈએ; અમે કદી અમારા યુરની અવગણ કરી હોય; અમે કદી પણ અર્ધમી
કે અન્યાય થયાં હોઈએ, કદીએ પણ ધાતકી કે દિલ્લ થયાં હોઈએ અથવા
જૂડાં પડ્યાં હોઈએ તો હે અગ્નિ દેવતા મને ઉમારશો નહિ. તારું બળી-
દાન ગણીને મને બાળીને ભસ્મ કરી નાખજે, પણ હું પ્રાર્થના કરીને કહું છું
કે મારા પતિને, મારા પુત્રને કે મારા સુભિચકોને પીડા કરીશ નહિ.

[બળતાંમાં પડીને યુગ થાયછે.

દેહીત૦—અહો માતા ! મારી વાહાલી માં તું ક્યાં જતી રહી ?

[બળતાંમાં પડીને યુગ થાયછે,

હરિ૦—અરે ! ત્યારે મારે આ જગતમાં રહેવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું ?
હું પણ આવતી દુનીયામાં તમારો સંગાય કરું છું.

[બળતાંમાં પડીને યુગ થાયછે.

સત્યકી૦—અગ્નિ હું પણ તારું બળીદાન છું. અહો દેવતાઓ ! હરિ-
શ્ચંદ્ર જ્યાં ગયો હોય ત્યાં એની પછવાડે જવાની મને આજ્ઞા આપો.

[બળતાંમાં પડીને યુગ થાયછે.

નક્ષેત્ર—હે ડગારાઓ, ચોરો, યુલામો, કેદીઓ મારા કબજામાંથી એક પછે એક કેવા નહાકા છે, પણ મિત્યા નહિ; આ હું, આઓ તમને બાલવાને.

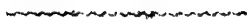
[ખંજતામાં પડે છે. બળવું હોલવાઈ જાય છે અને પાંચે જણ બળતાજી.

ચેલી પાંચે નજરે પડે છે. તેઓ એકેકને જોયે છે.

હરિં—આ હા ! એકવાર પાંચે આપણા સત્યએ આપણો છૂટકારો કરીશ.

નક્ષેત્ર—પણ તે કોણથી ? હું પડ્યો ને બળવું હોલવાઈ ગયું. એકવાર ફરી મેં તમને મરણના પંજામાંથી ઉગાથ્યાં, પણ હે દેવાદાર હવે શું કરે છે ?

હરિં—બાઈ કૃપા કરી હવે થોડા કાશી નજદીકમાં છે અને તારું સોજું ચત્વર તારે સ્વામીન કરીશ.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

કાશીનો દેખાવ.

નદી કિનારા ઉપર મહાદેવનું એક મંદીર, મંદીરની અંદર
રેશની, બારણું, બારણામાંથી દેખાતી મુર્તિ, તથા બ્રાહ્મણો.
ખીજ ભાગ ઉપર એક ધર્મશાળા. પુજા કરવાને સ્ત્રીઓ
આવેલીછે અને એક ગરબી ગાયછે.

ગરબી.—પીલુ બરવા.

ધીર હરીને કોઈ આ કામ રે નથી રહેવાનું,
કરી લો કાંઈ રૂકું કામ રહેશે કેવાનું. ધીર હરીં
સારા સારા વીર ગયા ને ભૂપ ગયો તજી મોજ રે,
જોરાવર જ્યકારી જગતમાં ફરતી જેની રોજ. રે નથીં
જેણે બહુ જર જોડી જગતમાં કસ્યા ગુપ્ત ઉપકાર રે,
કંઈ દુખીયાનાં દુખ કાપીઆં તે સંભારે સંસાર. રે નથીં
કંઈ શુનવંતા ગયા રાજવંશી સરસ ગયા સરદાર રે,
રાજ રાણા કોઈ રહ્યા નહી કટા અમલ કરનાર. રે નથીં

[સ્ત્રીઓ ગરબી ગાંઈ રહેલા પછે પુંજ કરીને જાયછે.
હરિશ્ચંદ્ર, તારામતી, રાહીતાશ્વર અને સત્યકીર્તિ
ધણા યાત્રી ગયલા અને દુઃખી ખમતા આવેછે.

તારામતી—મારા સ્વામી મારી જો વિનંતિ સાંભજો તો આ મહાદેવની
પ્રાર્થના કરી લઈએ અને એ દયાળું દેવ આપણી આ હઘડીની કાંઈપણ ઉપાય
સુચવશે.

હરિં—ખરેખર સંકટની વેળાએ પરમેશ્વરજી આપણો તારનાર છે. વિ-
શ્વામિત્રનું ભારે દેવું કેમ વાળીય તે મને સમજાવું નથી. જતે ક્ષત્રી હોવાથી
ભીષ્ માગવાનો મારો ધર્મ નથી, માટે ભીષ્નો મંગાશે નહિ. વળી વેપારથી
દેવું આપી શકાય, પણ વેપારને માટે થાપણ જોઈએ તે આપણી પાસે કશીએ
નથી. હવેતો મહાદેવ કાંઈ ઉપાય ખતાવે તે ખરું.

સત્યકીં—મને એજ ઉપાય ભાંસેછે. નક્કી નદીમાં અંગોળ કરવાને
ગયો છે તે આપણને દુઃખ દેવાને પાછો આવે તેટલાંમાં આપણને પ્રાર્થના કર-
વાનો સમય છે.

હુરિં—(ગાયછે. સાદૂલવિકીડિત છંદ.)

મોટા દેવ તું વિશ્વનાથ; વીનવું તારે! સદા દાસ જે,
વીડાયો અતી ભાગ્ય માર ખમતાં; આત્મો તજી વાસ જે.
[નક્ષત્ર પછવાડેથી આવીને નકલ કરેછે.

નક્ષત્ર—મોટા દેવ તું એ ઠગારાની સર્વ ઠગ વિદ્યા જાણુજે,
શીક્ષા એને કરવાનું બળ ને સંકિત મુજને તું આણુજે.

હુરિં—ખાહ્યું છે નીજ રાજપાટ સર્વ દેવું થયું હેમનું,
દેવાને દરસાવ માર્ગ સવળો હવે કરે કેમનું.

નક્ષત્ર—અરે મુંદ! તું આ શું કરવાને મંડી ગયો છે? આ હરિયા-
એતો વાટ જોવરાવી જોવરાવી મને વાઢી નાખ્યો. કાશીમાં આપું, કાશીમાં
આપું એમ કહીને બૂમો પાડતો હતો ને કાશી આવી તોએ હજી નાની ના.
ચોર આવ આમ. જો આ બયડાનો કાંઠો ખેવડ કરી નાખનાર ચીમટો છે,
લે આખ એનો સવાદ. [ચીમટો લાગુ કરેછે.

હુરિં—ઓ! અરે! છોડ ભાઈ મને છોડ. મેં સોનું આપવાની તને
ના કહી નથી! તું આમ શું કરેછે? ઓહો વિશ્વનાથ! તું આ દેવળમાં વશી
રહ્યો છે તો હવે તારા કંગાલ સેવકનું રક્ષણ કર.

નક્ષત્ર—અત્યા હરિયા, લાગ હવે ઉંઘો વળીને પગે કે પછી કર ગમે તે.
તું દગો કરીને અમારું સોનું ખાઈ ગયોછે તે મહાદેવ મારીપેઠે જાણેછે. શરમ
છે જૂઠા, ઠગારા, લાવ મારું સોનું મૂકી દે આમ. (મારેછે.) આમ આવ
આ બયડો ખેવડ કરનાર ચીમટો જરા ઠીણો કર. (એમ કહી માંથું કેડ. સાથ
સાંકડી લેયછે.) કેહું હવે વિશ્વામિત્ર તૃપ્ત થાય તહાંસુધી, હવે રહે આમને
આમ સોનું આપતાં લગી.

રેહીતો—માં તું મને ક્યારની વારી રાખેછે પણ હવે હું તારું માન-
નાર નથી. આ બ્રાહ્મણ મારા પિતાને આમ દુઃખ દે ને હું જોઈ રહું? ના
તે નહિ. [નક્ષત્રને તમાચો એંચી કાઢાડેછે.

નક્ષત્ર—મારું નાક ભાગી નાખ્યું રે મારા બાપ. (છોકરાને ઉપલાવી
નાખી) ચોર, ઠગારા, તમે બધાં એકસંપ કરી મને મારી નાખવાને ધારેજો.
[બધાંને સોટી મારેછે.

તારામતી—ખેટા રેહીતારવર. એ ભૂખ્યા વાઘ—અરે બ્રાહ્મણ—ને તે
શું કરવાને છેડયો? હું તને એટલાજ મોટે ના કેહેતી હતી કે એનો યુસો વધે નહિ.

નક્ષત્ર—જોડું આ બાપડી મને વાઘ કહેવા જતી હતી, હા ત્યારે લે હું
વાઘ છું. [બધાંને બચકા દેછે ને નખ ભરેછે.

હુરિં—ઓ બ્રહ્માં! તેં મને શું કરવાને સરજાવ્યો! આ બધાં દુઃખ
ગડવા જેવાં મેં શા કૃત્ય કર્યાંછે! મારી આંખો આંશુથી ભરાઈ મારા તડક-
તા હૃદયને ઉછાળેછે.

નક્ષત્ર—અલ્યા હરિશ્ચંદ્ર, પાડ હજી વધારે જુઓ. શરમ છે શરમ. એક ક્ષત્રી બરચો થઈને આમ બરાડા પાડે છે અને રહે છે તે તું તારા ક્ષત્રીનો ધર્મ ચૂક્યો ના કહેવાય ?

હુરિં—ના નહિ. મને મારા દુઃખથી ધણું દુઃખ થતું નથી પણ મને દુઃખ થતું જાણીને લાચાર બની ગયલાં મારાં વાહલાને જે દુઃખ થાય છે તે મારાં હરિદયને બહુ ઉસકેરે છે.

નક્ષત્ર—મુંદ, તું જ્યારે સંપતિવાન હતો ત્યારે હું આમ કરીશ ને હું તેમ કરીશ એમ કહી કહીને કુલતો હતો, અને હવે જ્યારે વિપતિમાં આવી પડ્યો ત્યારે હવે બોલું અપોલું કરીને છટ્ટી પડે છે ? હા, ખરી વાત. પ્રવાસમાં એનાથી હઝામત કરાવાઈ નથી તેથી વાળ બહું વધી ગયા છે, તે રાજાને ઘટે નહિ, માટે લાવ હું એનો હઝામ થાઉં. [તેના મૂચ્છનાં વાળો ટૂંપે છે.

તારામતી—પ્રાણાણ તું માઈ કેમ માંનતો નથી ? તું મારા ઉપર આટલા બધો નમેહરો કેમ થાય છે ? હું તને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે મારા પ્રાણપતિને તું જવા દે અને તેને બદલે મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસાવી મૂક, પણ મારા વાહલાને જતો મુક. (હરિશ્ચંદ્ર દુઃખમાં રહે છે, તેની આગળ દોડી જઈને) આર્ય પુત્ર, મૂર્છાગત થાઓ નહિ, શુદ્ધિમાં આવો, દ્રઢતા રાખો અને એનું દેવું આપવાને મને દાસી તરીકે વેચી નાંજો.

હુરિં—ઓ પ્રાણપ્રિયા ! મારી આંખની કીકિ કરતાં તું મને વધારે વહાલી છે. તું મારો પ્રાણ છે. તું એમ ધારે છે કે તું જ્યારે મારાથી વીખૂટી પડે અને તને જ્યારે મારાથી ફાડીને જૂદી કરવામાં આવે ત્યારે મારો પ્રાણ મારા જાળીયામાં રહી શકે ? વળી મારી પોતાની અર્ધાંગનાને દાસીની પદવીમાં નીચી પાડી નાખવાની મારામાં હિમત છે એવો ધાટકી વિચાર તું ધરાવે છે ?

તારામતી—સત્ય નિરંતર ચાલતું રહે છે અને જૂઠાંણુ તો છળભેદ છે માટે હું પ્રાર્થના કરીને કહું છું, અરે ! હું પગે પડીને જાચી લઉં છું કે મને વેચવાની આનાકાની નો કરો. અરે ! હું એક તુચ્છ પ્રાણી છું તને વેચો અને તેટલાંથી પૂરું થાય નહિ તો મારી સાથે મારા બાળકને વેચાને તમારું પન રાખો. મને તમારી ખરી દાસી ગણતા હોયોતો ઓ પ્રાણપતિ મને વેચો.

નક્ષત્ર—હરિશ્ચંદ્ર, એ હરિશ્ચંદ્ર ! હું તે અહિં ક્યાં લગી ઉભો રહું અને તારું રાચતું થવા દઉં ? તારે માટે મારાં ભાગ્યમાં ભૂખ્યાં તસ્પીં મરવાનું લખ્યું છે કે ? કહી દે એકદમ. તું માઈ સોનું આપવાનો છે કે નથી આપવાનો ?

[તેનો તોટો પીસે છે અને બહુ જૂલમ પાડે છે.

તારામતી—મારા સ્વામી તમે વાર કરો નહિ. અમને અહિં આગલથી વેચવાનું કામ શરૂ કરો.

હરિં—મારી પ્રાણપ્રિયા, આ રૂઢ્યમૈદક ઉપાય વિના ખાંજી કયો માર્ગ હવે નથી રહ્યો. તને અને મારા વાહલા પુત્રને વેચી નાખીને મારું છૂટાપણું મેળવી લેવાનું મારે ભાગ્યે ચોહિંટકું છે (વિલાપ કરીને) મારી પ્રાણપ્રિયા હું તારા અને તારા પુત્રના માંમાં ઉપર લીલું તરણું મૂકું છું કે લોકો જાણે કે તમને વેચવા કાઢ્યાં છે. [વિલાપ કરતાં તરણું મૂકે છે અને પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રને લઈ આણીમર પેલીમર ફરે છે.]

નક્ષત્ર—(નરમ પડી જઈને) દાહાયા માણસ, એક જૂઠું કહેવા કરતાં તારી બાયડીને અને તારા છોકરાને વેચવામાં તું વધારે માન સમજે છે? અલ્યા ફૂટલી બુધિના માણસ, આ બિચારાં ગરીબ પશુઓને એક ગલીમાંથી બીજી ગલીમાં શું કરવાને ખેંચી જાય છે? તું જાણતો નથી કે એ જો વેચાય એવી વસ્તુઓ હોત તો તારાજ દેશમાંથી કોઈ ખરીદનાર મળી આવ્યો હોત? અરે કોઈ માણસને આ ભૂખાવલાં જનાંવર શા કાંમમાં આવવાનાં હતાં? ખાલી માથાફૂટ કરવી જવા દે, બધી તારી મૂર્ખાઈ ભરેલી આડાઈ જવા દે, અને અકલના ઘરમાં આવીને જરાજેટલું જૂઠું ખોલ કે કાંઈ કરતાં તારે છૂટકો થાય.

હરિં—કુપા કરીને તું આ પ્રમાણે મને સંતાપ નહિ, ગમેતો મારા શરીરમાંથી બધું લોહી નીચેથી કાઢાડ અને એક ટીપું રહેવા દે નહિ, પણ હું જૂઠું ખોલનાર નથી. આગમાં ઘી હામવાથી જેમ વધારે બડકો થાય તેમ મને તું શરીર દુઃખ દે છે તેમાં તારા તીક્ષણ શબ્દોએ કરીને હજારઘણો વધારો થાય છે. મારાથી ધર્મની અવગણ થઈ શકવાની નથી—હું કદી પણ જૂઠું ખોલવાનો નથી. તારે તારા શોના સંગાથે કામ છે તે તને હમણાં મળશે.

નક્ષત્ર—તારી બાયડીને ને છોકરાને વેચી નાંખ કે કાપી નાંખ, ગમે તે કર, પણ મનેતો મારું અબઘડી સોનું આપ. તું શું એમ ધારે છે કે અમારાં લેહેણા ઉપર વ્યાજ ચહડતું નથી? [નગરીઓ આવે છે.]

હરિં—આ પવિત્ર નગરના સદ ગ્રહસ્થો, મારી એક પ્રાર્થના છે તે સાંભળો. મેં મારી સ્ત્રીને અને મારા પુત્રને વેચવા કાઢ્યાં છે મોટે હું તમોને વિનવું છું કે તમે કોઈ એમને લયો, અમારા ઉપર એટલી દયા કરો. [અગ્નિસેન આવે છે.]

અગ્નિસે—અરે! હિયાં આ કલાહાર સાંતી છે? ગાય વાછડાંને વેચાતું લેવાની આપણને પ્રાર્થના કરવા વાલો કોણ છે? (હરિશ્ચંદ્રને) અરે ભાઈ તે તું કે? તારે શું વેચવાનું છે? જે હોય તે મને જોવા દે.

હરિં—મારે જે વેચવાનું છે તે આ મનુષ્ય પ્રાણીઓ છે. એક છોકરો છે અને એક તેની મા છે. હે દયાલુ! તમે એને વેચાતાં લેશો તો એક ધર્મનું કૃત્ય કર્યું કહેવાશે.

અગ્નિસે—મારા વડીએલોએ અને મેં જે જરાજરા કરીને નાંખું એકઠું કર્યું છે તે આ કંગાળ સ્ત્રી અને દુબળા સરખા છોકરાને બદલે નાખી દેવાને કર્યું છે ? મારા સરખા એક ઘરડા માણસને ડગવાની તું હીમત ચલાવે છે ?

હરિ—અહો શુક્ર ! વિદ્યામિત્ર રૂપિનું મારે ભારે દેવું છે. હાથી ઉપર ચડીને કોઈ માણસ ગોફાલોને ગોલો ફેંકે ને તે જોડેલો ઉંચો જાય તેડેલો ઉંચો સોનાનો ઢગલો એ મારી પાસે યમ કરવાને માંગે છે અને તેના બદલામાં અમે અમારું સર્વસ્વ છોડીને વિદ્યામિત્રનાં માણસ આ નક્ષત્રના તાબામાં કેદ છીએ તે તેને આપોતો આ સ્ત્રી અને છોકરો બંને જણ તમારા સેવકજણ થઈને રહે એવા હું લેખ કરી આપીશ.

અગ્નિસે—જરે આટલું બધું સોનું માહારપિના યમ સાર જોઈએ છે તેથી તારે છુટકારો કરવા એમને લઉં છું.

હરિ—પવિત્ર બ્રાહ્મણુ લ્યો આ લેખ. મારી સ્ત્રી અને મારો પુત્ર આપની સાથે આવે છે.

નાશભત્તી—અરે ! કૂર ભાગ્ય ! આંધળા દેવતાઓ ! દંપતિના સુખનો આવીજ રીતે અંત આવ્યો ? પીડા પામતો અંગ ભાગ કાપી નાખવાથી વેઠનારને સુખ થાય છે, તેમ મારા પીડીત હરદયને કોઈ કાપી નાખો, કોઈ ચીરી નાંખો કે મારા પ્રાણુપતિનાથી છૂટાં પડવાનું દુઃખ મને થાય નહિ. ઓ મારા પ્રાણુ ! એ મારા આચાર ! મારા જીવન ! તમને ફરીને ક્યારે જોઈશ !

રેડિત—ઓ પિતા ! રે મારા પિતા ! તમે મને તરછોડીને ના જાઓ ! હું તમને નહિ જવા દઉં. [હરિશ્ચંદ્રને વળગી પડે છે.]

હરિ—ઓ વિચનાથ ! આ પવિત્ર ક્ષેત્રના રક્ષણહાર શાસ્ત્ર કહે છે કે પ-રણેતરની ગાંઠ એટલા માટે બંધાય છે કે મનુષ્યોના સુખની વૃદ્ધિ થાય અને તેમની વૃદ્ધવસ્થામાં તેમના સંતાન તેમને આધારભૂત થઈ પડે. પણ અરે ! મારા વિષે આ નિયમ ઉલટો થઈ પડ્યો. [રડે છે.]

અગ્નિસે—અરે માણસો, આવડો કોલાહલ કરી મૂકીને તમે શા માટે વિવાદમાં ઉતરી પડ્યાં છો ? જ્યારે ઘોડો વેચી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે વેચાતો લેનારની મતા થાય છે. એના વેચનારની ઈચ્છા હોયતો ધાસ પૂરી પાડવાનો લગવો ભલે બાવે, વીંટાઈ વળવાનો બીજો હક તેને શા રહે છે ? ખસો દૂર ને આપો માર્ગ. બાયડી, છોકરા ચાલો મારી સાથે.

[જામરીથી છૂટા પાડી હાંકીને લઈ જાય છે.]

સત્યકી—હુત નક્ષત્ર, હવે અમને જવાને આજ્ઞા આપ.

નક્ષત્ર—શું તું એમ ધારે છે કે હવે કાંઈ માંગતું રહ્યું નથી ? હરિશ્ચંદ્ર

તારી સંભાળ રાખવામાં મારે અતીશય સંકટ સોસવાં પડ્યાં છે તો તેનો બ-
દલો મળ્યા વિના હું ખાલી હાથે જઈ તે ધટીત કહેવાય કે ?

હરિં—ઠીક બાઈ, તું પણ તારાં બાકી રહ્યું હોય તે પૂરું કરી લે.

નક્ષત્ર—હું કાંઈ વધારે માંગતો નથી. દસ હજાર મોહોરો મળશે તો હું
સંતોષ પામીશ.

હરિં—બહુ સારું. સત્યકીર્તિ, ભારે વરસાદનો વરસી રહ્યો, પણ
હજી નાનું ગ્રાપડું ચાલતું છે. મારી પાસે મોહોરો તો નથી, હવે તો મારું શ-
રીર બાકી રહ્યું છે. વેચી દે તે અને નક્ષત્રને તૃપ્ત કર.

સત્યકીર્તિ—(રડતો) અરે ! આખું મહા પાપ કરવા જતાં મારી જીભ ઉપડે
કેમ ? મારા રાજનો હું વેચનાર છું, એવો ઉચ્ચાર આ જીભમાંથી થાય કેમ ?
ના એમ થાય નહિ. અધીપતિ મને વેચો અને આ દુતનું લેણું આપો.

હરિં—કચ્છનાં કર્મનાં ફળ સર્વને ભોગવવાં પડે છે. પ્રધાન, હું તને પ્રા-
ર્થના કરું છું કે મને વેહેલો વેચી નાખ.

નક્ષત્ર—સત્યકીર્તિ, આ ઘણાંને તું સમજાવને જે જરા ડાહ્યો થાય.
સત્યથી શું વળવાનું છે તે પૂછીને એને. એના મગજમાં એમ ભરાઈ પેશ્યું છે કે
આવાં ઘેલાપણાં કહાડવાં એજ સ્વર્ગ પોહાચવાનો માર્ગ છે. સત્યએ એને એક સં-
કટમાંથી તાર્યો છે ? અરે ! આ રાક્ષી સત્યતા તે કેવી ઘાતકી કહેવાય વારું ? ફૂટેલા
કપાળના માણસ આમ આવ, હવે આ છેવટની વેળાએ તારી સત્યતા રાક્ષસી-
ને પડતી નાખ અને અસત્ય દેવીની ઉપાસના કર અને એની કૃપા સંપાદન
કરી લે. તારું કલ્યાણ કરવાને તે તારીજ રહી છે. અરે ! બધા પ્રકારનું સુખ
તારા ઉપર વરસાવવાને તે વાટ જોઈ રહી છે. અરે બહા માણસ ! મનમાં
ધમ્પપધ્પ શું કરવાને થવા દે છે ? આવ મારી પાસે અને હું એકલોજ સાંભળું
એમ માત્ર એકજ જૂઠું ખોલ, જરા જેટલું જૂઠું, વધારે નહિ અને જોઈ લે
પછી તને તારી બાયડી, તારો છોકરો, તારું રાજ્ય, તારી પ્રજા અને તારું
બંધુએ પાછું મળે છે કેની ? (હરિશ્ચંદ્ર તેને તરછોડીને ખસી જાય છે.) એમ છે ?
તારે એક છેલીવારનું મારું સાંભળી લે—જો આ સત્યકીર્તિ વેચાય અને તેનું
નાણું મને આપવાના કામમાં લાગે એવો ઝોરીયો રાખીશ નહિ. જેની પાસે
લેણું તે વેચાય તેનોજ પૈસો મારા ખપમાં આવે એમ છે.

સત્યકીર્તિ—અરે બાઈ નક્ષત્ર તું એમ ખોલ નહિ.

નક્ષત્ર—ખોલ નહિ, ખોલ નહિ શું બંધે છે ? તારા જેવા વડા પાપીના વે-
ચાણુપી ઉપજેલું નાણું મારે નહિ જોઈએ, ના મારે ખપે નહિ. કોઈ ધણેડો
તારા દસ હજાર મોહોરો આપવાનો હતો ? કોઈ ફૂટી બદામ ના આપે બદામ.

હરિં—સત્યકીર્તિ તું વધારેવાર કર નહિ. મારા માથાં ઉપર તરણું
મૂકી મને વેચવા માંડ.

સત્યકીર્તી—(તરણું મૂકી) કાશીના રહેવાસીઓ, આવો અહિં આવો. તમે તમારું આવવાનું તજો, તમે તમારું પીવાનું તજો ને અહિં આવો. (ટાલું એકઠું યાચછે.) જાણો કે આ માણસ એક પદ્મજ થયેલો રાજા છે. ફર ભાગ્ય કેવો ફરફાર કરે છે તે જોવું હોયતો એને જીવો અને જાણો કે વિદ્યામિત્રનું બળીદાન થઈ પડેલો છે. બાધાઓ એણે દેવું વાળવાને પોતાની સ્ત્રીને અને પુત્રને વેચી નાખ્યાં છે અને હમણાં એ પોતે દાસ થવાને વેચાવા મારું તૈયાર થયો છે. દયાવંત જાણો, ધર્માત્મા થાઓ, દસ હજાર મોહારો આપો અને આ રાજાને વેચાતો લ્યો.

[કાલસેન આવેછે, લોકો હડ હડ કરેછે.]

કાલસેન—હા—હું કારહેન, કારહેન કહેવાઉં, અને વળી અમે કની તે હા માખાપ તમારાં ઢાં, ને હું કની ઢાંના મૂછીમાં અપું. પણ તેમાં તે મોટી શી વાત? વાહીટ રિષિએ ઢઢડી હાતે હગાધ કીધીતી તો, હાંયકે બાપજી. પેલો હકંધ, શીવ પાર્વતીનો સોરો, ઈણે અમારા ઢડની સોરી હાતે શેડા ગાંઠણું ચ્યાં નોતું કીધું? પેલો મોરો તીરવલેવર કોણુ હુતો જો? ઢડતો, હાંય કે માખાપ. બળધીયાનું માંહતો ખાઉં તેમાં હું થઈ જાયું જો? આ દુનિયામાં બધાના શેલવેરકો હગો તો હુંતો, અને વળી હગોતો હગો પણ શેલવેરકો વેરી, હાંય કે માખાપ. હું એમને કૂંચી મૂકું કની તાણે આંહિ બોચીએ જાય. પણ હાંય કે આ બધી બૂમાબૂમ ચ્યાંથી નિકજો? હાંય કે માખાપ આને વેચો કે? હું એ મોટા માણુહની માગણી કરવા દો તો કરું.

હરિ—આ માણસ મને રાખવાને તૈયાર જણાયછે.

સત્યકીર્તી—ત્યારે શું એક રાજાએ ઢડના દાસજણુ થયું? શું કરીએ ઉપાય નહિ. મોટા છે તે વિપતિમાં પણ મોટાજ છે. ઘોળા શંખને બાજે તોએપણુ તેની રાખ ઘાળીજ થશે. તેજખી મોતીના કણુ ચીકણી સીપમાં માત્ર ઢભાઈ રહેછે.

કાલસેન—હાંય કે બાપજી, મેં માહુંતો લગાડ્યું નથી? જો એમ થયું હોય તો મને જવા દેજો.

હરિ—ના બાઈ એમ કાંઈ નથી, તમે અમારા મિત્ર છો. આ નક્કેવ કુતને દસ હજાર મોહારો આપો એટલે હું તમારો દાસ થઈને રહીશ.

કાલસેન—મારી ને મારી ધણીયાંણીની હારીપેકે ચાકરી કરો ને અમારા બેનાં કહયામાં રહો તાંણે તો હું એટલું નાણું કાઠી નાખું.

હરિ—સર્વ પ્રકારે તમને શંતાશ વળે એવી રીતે તમારી ચાકરી કરવાને હું બંધાઉં છું. સત્યકીર્તિ વગર ઠીક કરવે લખત તૈયાર કરો.

કાલસેન—(એક હાલું લાવી આપીને) લ્યો કે બાપજી, આ હાલ્યાંમાં ૬૬ હજાર મોહારો સે. એ કની તે મહાંણુમાં મદડાં બાળવાનો મારો દેક. જ-

ધને એકી કાઢી સે, એને હાથ અડાડશે નહિ અબઝાઈ જશે, ત્યો કે હું ઉઠે રહીને ઢાલવું. (ઢાલવેછે.)

નક્ષેત્ર—નીચ માણસ એમ ખોલીશ નહિ, ગમે ત્યાંથી આવે પણ સોનું તે વલી અબઝાતું હશે કે ? સોનું તે સોનુંજ. કૂતરાના મુળના રૂપીઆ આપ્યા હોય તે કાંઈ બચતા નથી અને કુલ સેવાને પૈસા આપ્યા હોય તેમાંથી શુગંધ નિકળતી નથી.

કાલસેન—રાજ, હેંડ કે મારી હાથે. હવે પેલા બલદીઆના ચામડાં મૂક કે તારે માંયે ને હેંડ ચામાડીયાવાડામાં. [હરિશ્ચંદ્ર ચાલવા માંડેછે.]

નક્ષેત્ર—હરિશ્ચંદ્ર તું શું કરવાને ભૂલે છે ? હજી પણ લે તને એકવાર લાગ આપું છું, જૂઠું ખોલ કે બચયો જાણું. અરે ! કોઈ રાજાને એવડું રાજ્ય નહિ મલેલું એટલાંબધાંનો તું રાજા થઈ જશ; ખોલની જૂઠું.

હરિશ્ચંદ્ર—બહુ થયું, બાધ બહુ થયું, હું હવે તને છેલ્લું નમન કરું છું. [સત્યકીર્તિની છેલી ભેટ લઈને ચાલવા માંડેછે.]

નક્ષેત્ર—આપણે છૂટાં પડીએ તેનાં પેટેલાં મારે એ ખોલ કેહેવાનાછે; મહાન અધીપતિ સાંભળી લે. આટલાંબધાં માયાં ઉપર બ્રહ્માંડ છે કે પછી ને નીચે છે તેમાં તારા જેવા ધર્મોત્તમાં અને તારા જેવા સત્યવાદી રાજા કદીએ મેં સાંભળ્યો નથી કે જોયો નથી. હરિશ્ચંદ્ર સર્વ પ્રકારે તું સુખી થા. મને કાંઈ દોશ દઈશ નહિ, હું તો કોઈ ખીજનો સાધન ભૂત થઈ પડ્યો છું, એટલે નીરૂપાય છું. રાજા હવે તને મારા છેલ્લા નમસ્કાર છે.

[કાલસેન અને હરિશ્ચંદ્ર સીવા સર્વ જાયછે.]

[કાલસેનની સ્ત્રી આવેછે.]

સ્ત્રી—અત્યા કારહેન, હવે તું યાચીને આવ્યો ના ? આટલીબધી વાર લગી ર્યાં સુપોતો જે ? બધું કામકાજ નાહી દઈને હાંમી બાગેલે તારી નાનકડીને ઝૂપડે પડી રહેતો મેવાને તું. મહાણુ તે કીને સોંપ્યુંસે ? ને આજની તારી કમાઈ ર્યાં સે જે ?

કાલસેન—ભાઈ તુતો જરૂર તારે આમને આમ માઈ મગજ ખાઈ જશ.

સ્ત્રી—ધવડા ઢચરા, ર્યાં જયું પેલા મરી ગયલા વાછડાનું ચામડું ? તારી નાનકડી બાયડીના ઝૂપડાંમાં નાહી આવ્યો કે શું ? માઈ ચામડું આમ મુચી દે, નેકર તારા મેવાજ કાઠી નાછેશ.

કાલસેન—મારી વાહલી બાયડી, મેર કે તું આમ શું કરે ? ડરેશની અમથી ? મેં તને મૂકી દીધી નથી. તું ડાચણુનું આવું મોહો ઉપજાવે એવું મોટું મારાથી અમ વીહારી દેવાયજે ? જો હાંબળ ભાઈ હાંબળ, આજે નવીને ત્યાં જયો હેડતો તારા હમ, તારા બાપના હમ.

આ—(બદીન) મુવા એમ સે તાણે? તાણેતો વૌ હારે છેડે. તું હેંડ તાણે તું ખાઈ સે, પછે જરા હુઈ સે. (આલવા માંડેછે અને હરિશ્ચંદ્રને જોઈ)
આ રાજ કોણુ સે? આપણી હંગાતે એ આભડચેટમાં એમ આવેસે?

કાલસેન—ભાઈ, જોને તારા ઉપર માઈ હેત એટલું બધું સે ને તારા કેહેવા પ્રમાણે તાઈ કાંમ કરવાને આ માણહને વેચાતો લઈ આપોશું?

હી—ગવેડા, આ રાજ જેવા માણહથી હેંડાતું જ ની હોય તો પસી કા-
મ એથી કરવાનો હતો ને? મુવા આમ ધુળધાણી થઈ જવાને તને પૈણી કે
શું? આમ કાઠી નાખવાને મેં પૈહા એકઠા કચ્ચા સે કે શું? આપણે એક-
વાર પૈહાવાલાં કેહેવાતાં હતાં તે મુવાએતો બીખારી કરી નાછ્યાં. આ તું
મુવો રે! તુંને આ હાવેણાના ઝપાટાથી નીચેજ મારી પાડીશ. મુવો એ
તે મારે ચીયાં કાંમમાં આવવાનો હતો ને? કાઠી મુચ ધને આંહીથી કાઠી મુચ.

[હરિશ્ચંદ્રને સાવરણી ખુતારાથી મારેછે.

હરિં—ખાઈ હું તમારે ચાકર છું, તમારા કહયામાં રહીને બહુ ઉલ-
ટથી અને જીવ રાખીને તમારું કાંમ બજાવીશ.

કાલસેન—હરિયા, જો પણે ડુંગરે આલયો દેખાય? એની હેંડ મડદા
બાળવાનું મહાણુ સે. આજથી તારે તાંહાં રહેવું ને લોક આપણો કર આપે તે
લઈને મરડાં બાલવા દેવાં. આપણને થોડા ચોખ્ખા, એક હાથ લૂગડાંનો કડકો
ને એક પૈહા એટલું મડદાં દીઠ મલે સે, તે બધું આઈ હંભાળીને લઈ આ-
વજે, એમાંથી કાંઈ પણ તારે ચોરી રાખવું નહિ. તાઈ કાંમ તારે મન રા-
હીને પાંહેરે પાંહેરે કરવું. જો કાંઈ ભૂલ આવીતો મારીને અડદાજો કાઠી
નાછેશ.

હરિં—બહુ સાઈ શેક, બધું તમને લાવીને આપીશ એતો ઠીક, પણ
મારી ભૂખ નીવારણુ કરવાનો મને તમે શો રસ્તો બતાવોછો? હું તમારે
દાસ સાથી જીવીશ?

કાલસેન—હા, તારે કાંઈ પણ ખાવાને જોમએ ખરું. ઠીક મને ઠીક હાંભ-
રયું, જો હરિયા! મડદાના મોહોમાં ચોખ્ખા પૂરવાને આવેશે તે તારે કાઠી ખાવા.

હરિં—શેઠ જેમ તમારી મરજી, આ ચાલ્યો હું ત્યાં.

પ્રવેશ ૨ જો.

કાશીમાં અગ્નિસેનનું ઘર.

કાલીકાંનંદી, અગ્નિસેન, તારામતી અને રાહીતાધર.

તારામતી—પવીત્ર ખાઈ હું તમારી ગરીબ દાસી છું. તમે જેને કામ
કરવાનું મને કેહેશો તે તે કામ હું કરીશ.

કાલીકાનંદી—તારા પુત્રો કહ્યાગરી આપડી જણાયછે. વાહ ત્યારે શીક છે, જે સાંભળ તારે ઘરમાં શું શું કામ કરવું તે તને કહું છું. તારે નીત્ય પાછલી છ ધડી રાત હોય ત્યારે ઉઠવું. આપ્યા ઘરમાંથી કચરો કાઢાડવો ને બહે કેચરનું પાણી છાંટવું. આ કામ થઈ રહ્યા પછી તારે ડેલે જવું ત્યાં વાસીકું કહાડવું ને ગાયેને દોહીને દૂધ ઘેર લઈ આવવું. પછી દહાડા ઉગતાં પેહલાં કસલાં ઉટકવાં, પુજનાં વાસણ માંજવાં અને એમની પુજની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખવી. દાસી સાંભળ, પછીથી તારે દસ સેર આજરી દળવી, દળતાં પેહલાં તેને સારીપેઠે વીણવી કે કાંઈ કોંકરો કોંકરી આવે નહિ. ત્યાર પછે રસોધને સમાણ તૈયાર કરી આપવાને હાજર રહેવું.

તારામતી—બહુ સારું બાઈ સાહેબ, નીત્ય હું એ પ્રમાણે કચરા જઈશ.

અગ્નિસે—રેહીત, તારી થકાણીએતો તારી માને કામ સોંપી લીધું. હવે તારે શું કરવું તે હું તને કહું છું. સાંભળ, તારે ઢારની સંભાળ રાખવી, તેમને ઘેરમાં છોડવાં, પાછાં આવે ત્યારે બાંધવાં, વાછડાને પાણી પાવું ને તેમની સંભાળ રાખવી. સિમમાં જઈને ખાલિપત્ર, પુષ્પ અને દ્રો એ બધું મારી પુજને સારું લઈ આવવું.

[શિષ્ય, કૂપ અને શુપ તથા બ્રાહ્મણના છોકરાઓનું એકટાળું, આવેછે.

શેષ—અગ્નિસેન કાકા, આંત્રે અમારી સંગાયે સિમમાં કોણ આવેછે? તમે કે તમારી વહુ?

અગ્નિસે—મૂર્ખ છોકરાઓ, કાકી નથી કેહેવાતી કે શું જે નાહાને મોંહોડે વહુ કહેછો? મારી બાપડીને તેડી જવાનું કહેતાં તમે શર્માતા નથી? તમે જાણુતા નથી કે મેં એક છોકરો રાખ્યો છે? તેડી જાઓ એને.

તારામતી—મહારાજ, મારા બાળક રેહીતને કસી ટેવ પડી નથી તેથી એને સિમમાં મોકલતાં મારે જીવ ચાલતો નથી. સિમમાં જંગલી જનવરો અને ભૂત પ્રેતથી મારો છોકરો છળી મરે, મોટે હું નવરી છું ને તમે કહેતો જાઉં, હું માંગી લઉં છું કે મને જવા દો.

અગ્નિસે—અરે દાસી, આડે આવવાનું કાંઈ તારું કામ નથી. ટેવ પડ્યા વગરના છોકરા મોટે મેં ઘણું મૂળ આપ્યું છે એ વાત ખરી અને કદાપિને એ ખોહોવાઈ ગયો તો મને જાન થશે, કાંઈ તને થવાનું નથી. મોકલ આ પોરયાને.

તારામતી—મારા અનદાતા તમે કોપો એવું મારાથી કેમ કરાય? હું તમારી આમા મારે માથે ચઢાઉં છું.

[અગ્નિસેન અને કાલીકાનંદી જાયછે.

મારા પ્રિય પુત્ર નિર્દય ભાગ્ય તને તારાં આવાં બાળપણમાં જંગલના કામકાજ સારું હડસેલેછે, મોટે બા પું આ તારા નાના ગોઠિઆઓની સાથે વધ અને હેમક્ષેમ પાછો આવ.

શ્રીહીત૦—માતા તું રડીશ નહિ, મને જવાની તું શુખથી લાડકે.
હું જઈને વેહુલો પાંછો આવીશ.

શૈવ—અરે! આ તે શું ઢાંગ? એક નાહતા સરખાં રણમાં કુલ વીણવા
જવાને આ શી રડારોજ? અમને મોકલવાને અમારાં માબાપતો કદી રડતાં નથી.

તારામતી—ભાઈઓ આ મારાં છોકરાની સંભાલ રાખજો.

[અગ્નિસેન ધરમાંથી ગુસાબર બાહાર આવેછે.

અગ્નિસે—અરે તારા! તને આ છોકરાઓની મોહની લાગી છે કે શું?
તું તારા ધંધા છોડીને જોડી શું કરવાને થાય છે? શ્રીહીત ગયો કે છે?
અરે વાહારે! એતો હજી અહિંયાંજ છે.

[શ્રીહીતાચરને આવડો મારીને છોકરાઓ સાથે મોકલેછે,
તારામતીને ધરમાં હડસેલેછે.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

કાશીની પાસેનું જંગલ.

શ્રીહીતાચર, શેષ, કૂપ, સુપ અને છોકરાઓનું ટાણું આવેછે.

શ્રીહીત૦—મારા વાહલા ગોઠિયાઓ! તમારી મેહર મારા ઉપર ઘણી છે.
મને બીલીપત્ર તો બહુ મળ્યાં પણ દરબ જરૂરો જોઈએ એટલો થયો નથી ને
પેલી કુંગરી ઉપર મ્હોટા મ્હોટા એના છોડ છે ત્યાં મને જવા દો તો મારે
જોઈએ એટલા ઝટપટ થઈ જાય.

કૂપ—ભાઈ! તારી પાસે દરબ છે તે ઘણાય છે; ચાલો આપણે હવે ઘેર
જતા રહિયે. જરાકે અંધારું થઈ જશેતો આપણે સીમમાં જૂલા પડીશું.
(પે ત્રણ છોકરા એકઠા થઈ જાયછે તેમને) આ છોકરો તો વધારે દરબ લેવા
જવાને માટે બાઝ બાઝ કરેછે. શ્રીહીત! જા, અને થોડોક દરબ થાય એ-
ટલે વેહુલો આવજો.

[શ્રીહીતાચર દોડીને ટેકરી ઉપર ચઢી જાયછે, ત્યાં દરબમાં
જઈને જોવા કાપવા જાયછે તેવાજ રૂપિ વીચામિત્ર પ્રગટ થઈ
એક સાપને ચલાવી લાયેછે અને પાછો જાયછે, જે પછે
તેના શીખવ્યાથી તે સાપ શ્રીહીતાચરને દંશ દેછે.

શ્રીહીત૦—હરિ! હરિ! આ મારા ગોઠિયા! આ ગોઠિયા! અહિં આવો,
આવો મારી પાસે!
છોકરાઓ ટેકરી ઉપર ચઢી જાયછે અને
શ્રીહીતાચરને ભાંય ઉપર પડેલો જુવેછે.

દોહીત૦—ભાઈયો ! મારા કુળ દેવતાની પેઠે તમે હેતથી માત્રી આ-
સપાસ વીંટલાઈ વળ્યાછો તે, મારું છેલ્લીવારનું કહેવું સંભળો. ભાઈયો !
એક કાજો સાપ પેલા દરમાંથી નીકળીને આ મારા જમણુ પગે મને કરડયો.
અરે ! મને બહુ દુઃખ થાયછે, મારા આપ્પા શરીરમાં ઝેર પખરાઈ જાયછે.
મારા ગોઠિયાઓ ! હવે હું શું કરું ? તમારામાંથી કોણ મારી સંભાલ લેશે ?

શેષ—(તેની આસપાસ મેશીને) ઓ ! શિવ ! શિવ ! આ તે શા ચમત્કાર
કેહેવાય ! આ છોકરાને આપણે જંગલના ભૂતને બનિદાન આપવાને તેડી લાવ્યા ?

કૂચ—ઘાતકી સાપ ! તું ક્યમ હવે સંતાઈ પેઠા ? આવ પાછો વેહો
ને આ નિરપરાધી છોકરાને જીવ ઉગાર ! તારા ઘાતકી દાંતે કરડીને તે
એનામાં ઝેર મૂક્યું હોય તે આવીને પાછો ચૂશી જા. અમે અજાણ્યા છોકરા
શું કરી શકિયે ? તારું ઝેર ઉતારવાનો ઉપાય અમે કશો જાણતા નથી.

દોહીત૦—અરે ! મારી છાતી ભારથી દબાઈ જાયછે ! કોહોડીથી કોઈ
મારાં હાડકાં કાપતું હોય તેમ ઓ ! હાથમાં ને પગમાં મને દુઃખ થાયછે અરે !
અરે ! મારું માથું ભભી જાયછે. મારી આંખો કશું દેખતી નથી, મારા કાન
સંભળતા નથી. રે માગ બાપ ! વાહાલા ગોઠિયા ! હું મરી જાઉં તેના પેહેલાં
તમારી પાસે એક વાત માગી લઉં છું. અરે ! તમે બ્યારે ઘેર પાછા જાઓ
તારે હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે પેલી મારી વાહાલી મા પાસે જાઓ. અરે !
ગે મારી બહુ આતુરતાથી વાટ જોતી હશે, એને મારા મરણના સમાચાર કે-
હેજો. ભાઈયો ! એને રડવા દેશો નહિ એના અયોગ્ય છોકરાને માટે એને
પિલાપ કરવા દેશો નહિ. એને સમજાવજો. બ્રાહ્મણો ! તમે એને કેહેજે કે,
તારો છોકરો શિવને ચરણે જઈ પોહિંચ્યો, તે આ જગતના દુઃખમાંથી છૂટ્યો.
મરી જાયછ.

શેષ—ગરીબ બિચારો છોકરો ! હવે એનાથી બોલાતું નથી.

કૂચ—એની એંઆઈ જતી જામે “ શિવ, શિવ ! ” એમ બોલેછે. એ
બંધ પડી ગયો પાછો. જીવ બચાવે જતો રહ્યો નથી હો ? જીવે એને થો-
ડા થોડા શ્વાસ ચાલેછે. અરે ! તે પણ હવે રહી ગયો. આખું શરીર હાલતું
ચાલતું બંધ પડી ગયું. ભાઈયો ! રાહિત તો હવે મરી ગયો.

સુષ—અરે ! એનું રૂપાણું મ્હો જે જીવે, એને એવો મધુરો અવાજ
જેના સંભળવામાં આવ્યો હોય તે એને દુઃખ દેવાને મન કરે ? અરે ભૂત
ચરખાં પણ એની સંભાળ લેવાને મંડી ના જાય ?

કૂચ—મારા ગોઠિયાઓ ! આપણું રડવું હવે કશા કામનું નથી. એનામાં
જીવ પાછો ધાળવાની આપણામાં શક્તિ નથી. તેમજ વળી એનું મડકું આ-
પણાથી ઘેર બંધ જવાય એમ નથી. આજો આપણે દોડ્યા દોડ્યા જઈને
એની માને કહિયે.

થુ ક .

સર્કે ૪૭ મા “તારામતી પાણીની ધાગર લઈ આવેછે અને કામ કરતી કરતી ગાયછે,” તાંહાં નવો પ્રવેશ મુકવાનું જીલથી રહી ગયુંછે તે નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું, તથા તારપછેના પ્રવેશોમા એકેક આંકડો વધારે ગણવો :—

પ્રવેશ ૨ જો.

કાશી—અગ્નિસેનના ઘરનો ચોક.

શેષ—આપણે અજ્ઞાનનાં એના ઉપર હેત ઉપજવાથી આટલું બધું દુઃખ થાય છે તો અરે એની વાહાલી માને એના એકના એક છોકરાનું કવેળાય મા-
ત થયલું જાણીને કેટલું બધું દુઃખ થશે વાહ ? [તેઓ પાછા જાય છે.]

[તારામતી પાણીની સાધર લઈ આવે છે. અને કામ કરતી કરતી ગાય છે.]

ગાયન—ભેરવી.

નમું હું, નમું હું, રે નમું હું, નમું હું, માહદેવ તું,
ઓ ધણી તું મદદ મને દેરે હાં, દાતા તું.

રાજ માહલ્યના રહેવાસી,
આજ દુઃખ દેખીએ કાશી,
રાણી બની હું નીચ દાસી.
નાશીપાસી, શુભાથી નાહાસી. ઓ ધણી તું.
પતિ પુત્રનો વીયોગ ભારે,
ખમું હું આ પવીત્ર દ્વારે.
કરગરી માંડું પામ તારે,
પતિ પુત્રનો જીવ ઉગારે. ઓ ધણી.

[ગાયન થઈ ચૂક્યા પછી શેષ, કૂપ, સુપ અને છોકરાઓ પાછા આવે છે.]

તારામતી—અરે છોકરાઓ ! મારો છોકરો ક્યાં ગયો ? તમારી સાથે તે કેમ આવ્યો નહિ ? મેં તમને કરગરીને કહ્યું હતું તે તમે જૂલી ગયા અને હેને પછવાડે મૂકીને આવ્યા ? કહી દો છોકરાઓ હું તમને પગે પડીને કહું છું કે તમે ઝટ કહી દો.

શેષ—બાપ વાત તે શું કહીએ ! રાહીતારવરે અમારું કહ્યું માન્યું નહિ ને દરબ કાપવાને ગયો ત્યાં એક સાંપ સંતાપ રહ્યો હતો તેના કરડવાથી તે મરી ગયો.

તારામતી—હેં !! ઓ શીવ, શીવ ! (મુર્છાગત થઈ પડે છે તે શુદ્ધિમાં આવવા પછે) રાહીત મારો એકનો એક સપુત્ર, મારો આધાર, મારો જીવ, મારું ધન, મારી આશા તું કહાં છે ? તું ક્યાં વેરાન જંગલમાં એકલો પડ્યો છે ? અરે મારી કહેલી વાત તેં વીસારી મૂકી ! મારી દયા દીકરા તને કસીએ આવી નહિ ? અરે કુંવર ! ઓ રાજકુંવર ! ઓ અયોધ્યાના રાજા ! તેં તારી માતનું આ શું નખોદ વાલ્યું ! [અગ્નિસેન આવે છે.]

અગ્નિસેન—અરે ઓ સંખણી તું રાજ માર્ગમાં ક્યાં રખડતી ફરે છે ? તારા કોઈ માઠીની વાત જીવે છે કે શું ? કેમરે છોકરાઓ, તમે જલદી પાછા ફર્યા ?

તારામતી—(રડતી) મહારાજ, મારો છોકરો જેને તમે દયા આણુવા વગર જંગલમાં મોકલ્યો તેને સાંપે કડ્યો તેથી તે મરી ગયો છે. અરે ! આ

પ્રાણલુના છોકરા એના અકાલ મરણની ખબર હમણાજ લાવ્યાછે. હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે તેનું મદદ સોધી કહાડવાને મને જવા દો.

અગ્નિસે—અરે ! શું એમ થયું ? ત્યારે શું મારા પૈસા ધૂળમાં છુટી પડ્યા ? મારા શા ભાગ લાગ્યા હતા કે મને તમને લેવાનું સજ્જ ? હું ગરીબ પ્રાણલુ મારયો ગયો. પણ હશે—છોકરો ગયો એટલેથીજ પતયું ; પણ હું કાંઈ એવો ગાંડો નથી કે તેની સંગાયે તને પણ આધ એસુ. જા તાહી ધાઈને તું તારે કામ લાગ. મને તો લાગેછે કે મારા મરખા એક વૃધ પ્રાણલુને દગો દેવા સાથે નાસી જવાની આ બધી તાલમેલ લગાડીછે.

શેષ—ના મહારાજ એ બધી ખરી વાત છે. અરે ! અમારો તે નવો ગોડીઓ કેવો રૂપાળો, કેવો બહો દરબ કાપતો હતો, તેટલાં એક કાળો સાંપ દરમાંથી નિકળી તેના જમણા પગે કર્ડયો ને શીવ શીવ પોકારતાં એણે એની વહાલી માને યાદ કરી પ્રાણ મેલ્યો.

તારામતી—હાય—હાય રાહીત—

[પાછી મુર્જાગત પડેછે.

અગ્નિસે—તારે છોકરાઓ તમૂને એટલું લાગેછે તો પાછા જઈ એના મડદને કેકાણે લગાડવાની ક્રિયા તમિજ કરો.

તારામતી—(કઠીને) મહારાજ હું તમારી પાસે થોડીવારની આમા માંચું છું. ઘટતી ક્રિયા કર્યા પછે હું સમ આપને કહું છું કે મનસ્કું થયા પેહેલાં હું પાછી આવીશ.

અગ્નિસે—દાસી, માલુમ મરી ગયા પછે તેનું ગમે તે થાય તેમાં શું ? સીપમાંથી જ્યારે મોતી કાઢાડી લેવામાં આવેછે ત્યારે પછી નકામી સીપને માટે તે શું કરવાને માયાકૂટ કરવી ? દાસી હતો તને જવાની હા કેહેવાનો નથી.

તારામતી—મારા દાતા તમને આવું બોલવું ઘટે નહિ. અરે મારા એકના એક છોકરાનું મોહોડું એકવાર પણ મને જોવાને માટે જવા દો.

અગ્નિસે—આ દાસી પુત્રી તે કેવી હઠીલી કેહેવાય ? વાર હશે, જો તારા પુત્ર જ્યારે આટલું બધું માથું ઝીકેછે ત્યારે તને અબળા જાતને હું કુપ્પ દેવાને આહાતો નથી. જા જરૂર કરજે અને પરોઢીયું થતાં પેહેલાં વેહેલી આવજો.

તારામતી—દાતા હું તમારી આમા પ્રમાણે કરીશ.

[અગ્નિસેન ઘરની અંદર જાયછે, તારામતી રડતી રડતી બહાર જાયછે.

પ્રવેશ ૨ જો.

કાશીની પાસેનું સ્મશાણ—અંધારી રાત.

હરિશ્ચંદ્ર.

હરિ—(બેસીને) આ ! હા ! પરમેશ્વરનો તે મારે કેવો પાડ માનવો કે આ સંસારની આ જીવી જીવી જગ્યાએનો આ પ્રમાણે મને અનુભવ આપે છે. રાજ માહાલયના દબદબા કરતાં આ ગંભીર સ્મશાનની ગંભીરતા જીવને કેટલો મોટો બોધ આપે છે. આજનો દિવસ મારો બૂખે મસ્થામાં ગયો છે પણ તેના કારણનો જવારે વિચાર કરું છું ત્યારે મને દુઃખને બદલે સુખ થાય છે. આજે કાંઈ મડદાં આપ્યાં નથી તેથીજ તેના મોહોમાંથી ચોખ્ખા કાઢી આવ્યાની જે મારી સરજત તે આવ્યાને મલું નથી, પણ આજ મડદાં આપ્યાં નથી એ મોટી ધીરજ છે. હવે તો હું બૂખ્યોજ જઈને મારી ચૂપડીમાં પડું. [જાય છે. તેના જવા પછે તારામતી રાહીતશ્વરનું મદકું લઈ આવે છે.]

તારામતી—અરે ! મારા કરતાં જેને વધારે દુઃખ પડેલું એવી સ્ત્રી આ જગતમાં કોણ જનમી હશે વાર ? આ ! હંધ ભટકનારા જંગલના જનાવરો તમે બીવરાવીનેજ કેમ રહી જાઓ છો ? અરે ! તમે બધાં મારી ઉપર એકદમ તૂટી પડો ! ને આણુગમતાં થઈ ગયલાં મારા પ્રાણને એ સ્ત્રી કહાડીને મને આ ભારે દુઃખમાંથી ઉગારે ! હંધ ભટકતા મૂર્ખ તમારી મુગલીઓ અને નાના મૂગલાં તમારી સાથે છતાં મારી વીખૂટી પડી ગયલી રેશીતિ ઉપર જરાપણ દયા આણીને મારો રાહીત પડ્યો છે તેના વિલાપમાં સામેલ થાઓ. મારા દીકરા, રે મારા દીકરા શું તું અહિં છે ? આ તિક્ષણ પથરાની પથારી ઉપર તું શુષ્કતા સુતો છે ? મેં મારી છાતીના દૂધથી તને ઉછેરીને મોટો કર્યો તે આ દીવાલ ઉપર આવી રીતે સુવાડવાને મોટે ? [હરિશ્ચંદ્ર દોડી આવે છે.]

હરિ—ઓ સ્ત્રી, આવી કવેલાએ આ સ્મશાનમાં આવીને ચોરનું કામ કરવાની તેં બહા હિમત ચલાવી દેખાય છે તો ? તું શું એમ ધારતી હતી કે આ વેલાએ કોઈ ચોરી કરનાર હશે નહિ તેથી તારો લાગ કાવશે ? અથવા હશે તો ક્યાંએ પડેલો હશે તેથી આમારો કર આપવા વિના તું મદકું બાંધીને નાશી જઈ શકત ? જા તું તારે રસ્તે—જાજ જા પેલું મડકું—નહિતો પછે અપમાન કરીને તને કહાડવી પડશે. અબડદાર !

તારામતી—આ જગ્યાની રીતભાતથી હું છેક અંજણી છું, બહા માણસ તું મને ક્ષમા કર અને હવે આ સ્મશાનમાં આ છોકરાના મડદાંને અગ્નિસંસ્કાર કરવા દે.

હરિ—તું કહે છે કે હું અંજણી છું તો હું તારો વાંક જતો મેલું છું, પણ અગાઉથી આમારો ચાલતો કર લીધા વિના મારાથી મડકું બાળવાની તને રજા અપાય નહિ. કર કાંઈ વધારે નથી. ચોડાક ચોખ્ખા, એક લૂગડાનો કકડો અને એક પૈસો એટલોજ છે.

તારામતી—હું તો એક બ્રાહ્મણની માત્ર દાસી છું અને જંગલમાં માંપ ના કરડવાથી આ મારો છોકરો મરણ પામ્યો છે ત્યાંથી હું એને બાહાર બાહાર ઉંચકી લાવી અહિં આવી છું.

હરિં—તારા કરગરવાથી કાંઈ કાપદો થવાનો નથી. બાપ, મને તારા ઉપર ધણી મેહર આવેછે પણ ધણીનો હુકમ તોડી સત્યથી ઉઠશે હું ચાલનાર નથી. કરતો તારે આપવોજ પડશે. એ કાંઈ મારી મતા નથી પણ મારા ધણીની મતા છે અને તે મૂકી દેવાનો મારો ધર્મ નથી. મડદાંના મોહામાં જેટલા ચોખ્ખા બરવામા આવેછે તેટલા ચોખ્ખા ઉપરજ મારો હક છે તે હું ખૂશીથી મૂકી દેવાને તૈયાર છું, પણ બીજો કરતો તારે આપવોજ પડશે મારે જ તે લઈ આવ.

તારામતી—અરે ! મારી પાસે કાંઈ નથી. હું શું કરું ? હું તમને કરગરીને કહું છું મને આશરો આપો.

હરિં—(ધણો ક્રોધમાન થઇને) શી ઠગાઈ ? અરે સ્ત્રી ! તારા જેવું ઠગાઈં માણસ મેં મારા આખાં જીવનમાં કહીપણ જોયું નથી. તું કહેછે કે મારી પાસે કાંઈ નથી. તું શું એમ ધારેછે કે હું આંધળો છું અને તારી ડાકમાં તારા પરજીતરનો હીરાનો ચકચકીત દોરો છે તે હું દેખતો નથી ? વેચ એ દોરો કે મૂકી આવ કોઇને ઘેર અને આપ મારા ધણીનો કર. જ ઠગારી અહિંથી દીસતી રહે.

તારામતી—(બહુ ચોકેછે) અરે આતે શું કહેવાય ? અલ્યા મેહર, મારા ગણામા મંગળ દોરો છે તે તે દીકો ? ત્યારે શું હું એટલું બધું નીચપણું પામી ગઈ ? જે ત્રીસંકુના પ્રતાપવાન પુત્ર વિના આજલગી બીજા કોઇનાં જોવામા નહિ આવે એવા મંત્રથી મેં સાચવી રાખેલો ગુપ્ત અને પવિત્ર મારો મંગળ દોરો હે ઢેડ તારી અધમ આંખો પડવાથી અપવિત્ર થયો ? હા ! હું મારા દેશમાંથી દેશવતો પામી, હું મારો પ્રાણપતિ જે પ્રિયરાજ તેનાથી વીખૂટી પડી, અને હું મારો એકનો એક છોકરો આ વેળાએ ખાહી ખેડી એવું છતાં પણ એ ધાતકી દેવતાઓ ! આકારી આંધળા દેવતાઓ !—

હરિં—(દોડી જઈ બતી લાવેછે) અરે તું કોણ ? અભાગ્ય હરિશ્ચંદ્રની પ્રિયા ? અને આ તેનો છોકરો ?

તારામતી—હા. હરિશ્ચંદ્ર, મારા પ્રાણ, તમે અંહિ છો ?

હરિં—ઓ ! મારી પ્રાણપ્રિયા આ શું ગજબ ? તારો મંગળ ચત્ર જોનાર તો તારો પતિજ છે પણ ઢેડને હાથ વેચાયો છે. અરેરે દૂર ભાગ્ય ! આપણા રાહીતનું આવું અકાળ મૃત્યું થયું ! એ પણ આપણને નહિ છાજ્યો ? અરે એણે તે શો અપરાધ કર્યો હશે ! એણે કોણું દીલ કુખલું હશે !

તારામતી—વહાલા પતિ ! મારા જીવણહાર કેવે પ્રસંગે કેવી જગ્યાએ દુઃખરૂપી આગના ભડકામાં ધી હોમાવાને હું તમને પાછી આવી મળી છું !

હરિં—અરેરે (રડેછે.)

તારામતી—અહો સ્વામી ! તમે દુઃખી થશો નહિ. હવેતો આપણા કુવરને અગ્નિચંદ્રકાર કરવાનું થામતો ડીક. તમે જેવા એના ઉત્પન કરનાર છો તેવાજ એનો નાશ કરનાર થાઓ.

હરિં—પ્રિયા, તું મારી સ્ત્રી છે એ વાત ખરી અને આ બાળક મારો છોકરો છે એ પણ ખરું તોએપણ મારા ધણી કાળસેનનો હું સેવક છું, તે મા-

રાથી તો એને દગો દેવાય નહિ અને હું દેઉં પણ નહિ. જ્યાંસુધી એનો કર આપવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી આ બાળકને મારાથી આ સ્મશાનમાં બાલવા દેવાય નહિ, માટે તું તારા અગ્નિસેન બ્રાહ્મણ પાસે જ અને તે સ્મશાનનો કર આપે એવી રીતે તેને કરગરીને સમજાવ.

તારામતી—મારા ગૂજરી ગયલા છોકરાની સોધ કરવાને પણ એ બ્રાહ્મણ મને જવા દેતો ન હતો તો તે મને સ્મશાનનો કર ક્યાંથી આપવાનો હતો ? તોપણ મારા પ્રાણ પ્રિય મારે તમારી આજ્ઞા તોડવી જોઈએ નહિ. હું કુંવરને તમારા સ્વાધીનમાં મેલીને જઈ છું. [૨ડતી ૨ડતી જાયછે.

પ્રવેશ ૩ જો.

કાશીનું જંગલ—અંધારી રાત.

રૂપિ વીશ્વામિત્ર કાશીના રાજકુમારનું મડદું લઈ આવી તેને જમીન ઉપર મૂકેછે, તથા પછી જંગલમાંથી તારામતીના પગલાં પાડતો પાડતો જાયછે, તારામતી એકલી ૨ડતી આવેછે.

તારામતી—આ તેજ ડરામનું જંગલ છે કે જેમાં મારા વાહાલા પુત્રને આપે ડરવેછે. ઓ ઝેરી સાપ ! આવાં કુમળાં બાળકને મારીનાખવાને તારું હૃદય કેમ આલ્સું ? તું આંખો પિનાનો હતો ? તારામાં શું દયાનો લેશ નથી ? ઓ ! દૂર સાપ, ઓ ! ધાતકી પ્રાણી, હું તને કાલાવાલા કરીને કહું છું કે તું મારા મોંઠે આગળ દેખાવ દે અને મારા છોકરાના ઉપર ધાતકીપણું બતાવીને તેં એનો પ્રાણ લીધો તેજ પ્રમાણે હું તેની મા—અરે તેની દુઃખીયારી માનો પ્રાણ ઝટપટ લઈ જ. (કાશી રાજકુમારના મડદાને અઠડીને) અરે આ મારા પગને શું અથડેછે ? આ પણ મારા છોકરાના જેવુંજ બાળક છે ? અને મારા પુત્રની મિસાલે એકજ જંગલમાં મડદું યઈ પડયોછે. એ તે કોનું માળક હશે વાઈ ? એના ગલાં ઉપર આ બધા ઘા થાનાં હશે ? અરે એને કોઈએ કાંસો દઈ મારી નાખ્યું હોય એમ જણાયછે. [મડદાની પાસે મેસીને તપાસેછે.

[નાયક અને ચોક્કીદારે ગડબડ કરતા આવેછે.

નાયક—અરે ! આ જાણેલા કાંક વેહેમ આણવા જેવી જણાયછે. આંધ આ ઝાડમાં તમે હંતાઈ પેહો હું આંશે મારી આઈ છું.

[ચોક્કીદારે સંતાયછે અને નાયક ફરતો ફરેછે.

તારામતી—અરે શીવ શીવ !

નાયક—અરે આ કોનો અવાજ છે ? (આગલ જમીને) હે સ્ત્રી તું કોણ છે ? આ છોરો કોનો છે ? અરે એતો આ કાશીનો રાજકુમાર છે ! ચોક્કી વાજા, ચોક્કીવાજા અહિં આવો આપણા ચોરાયલા રાજકુમારનો મિઠો મળ્યોછે.

[ચોક્કીદારે દોડી આવેછે ને તારામતીને પકડેછે.

૧ ચોક્કીદાર—આવો હડડતો ધનો કરનારી ભૂતડી તુ છે કે શું ?

નાયક—દાચણુ, તેં છોરાને એમ ચોરી આણીને મારી નાછયો ? તું છે કોણુ તે કહી નાછ. ચોકીવાળા ઝાલો એ રાંડને, બાંધો, મારો તમારા દં-ગોલાં ને હારીપેકે આપો એને આદમપાક. તમે એને હિંયાં ઝાલી રાજો હું કાશી મહારાજને હિંયાં તેડી લાવું છું.

૧ ચોકીદાર—બહુ હારે નાયક તમારા હુકમ પરમાણે ચાલીહું.

[નાયક જાયછે, સીપાઇઓ તારામતીને બાંધીને મારેછે.

તારામતી—બાઈઓ મને મૂકી દો.

૧ ચોકીદાર—મૂકી ચમ દેછે, રાંડ માણહુ ભખી જનારી દાચણુ ? આ છોરાનું લોહી ચૂસી તે બાહાર નેકલી આવે તાંહાં લજી રાંડનું ડોકું ભચડો.

તારામતી—અરે મેં એને આગલ કદી પણ જોયો નથી. મારા હાથ દુખેછે, મારા હાડકાં ઉતરી જાયછે.

૨ ચોકી વાલો—(મારીને) ઢાંગ લગાવના હે દાચણુ અમારાં મોહો આગલ તારી કહી કાશીગરી ચાલહે નહિ, ચેમકે ચોરી કરવાના કહ્યોનો અમે હારીપેકે અબીયાસ કરયોછે.

૩ ચોકી વાલો—અપ દાકણી પેલા મહારાજ આવેછે.

સઘલા ચોકી વાલો—કાશી માહારાજની જેએ થાઓ, જેએ વિસ્વનાથ !

[નાયકની સાથ કાશી માહારાજની સ્વારી આવેછે.

કાશી રાજા—હે પુત્ર ! હે મારા ! રાજકુંવર હે મારા પ્રાણુ ! આ તારી શી હાલત ! અરે ! આવી સુંદર દેખાવની સ્ત્રીએ મારા કુંવરનો ઘાત કરયો ! સ્ત્રી ખોલ તું કોણુછે ? તારો દેશ કીયો ?

તારામતી—મહારાજ તમારાં પવીત્ર પગાંને હું નમન કરું છું ખીજું હું શું ખોલું ? [રડેછે.

કાશી પ્રધાન—એ કેમ પકડાઇછે ?

નાયક—માહારાજ કુંવરનું મડકું એના હાથમાં હતું તેવી અમે એને ઝાલીએ, ઝડાતા પેહેલાં એણે કુંવરને ફાંહો દર્ધ મારી નાછ્યા છે.

તારામતી—(મનમાં) હા ! જીવથી કંટાલેલી હું મોત માંગું છું તો આ મારા જીવતરનો અંત આણવાને કેવી સારી તક છે !

કાશી રાજા—સ્ત્રી તું ખોલ મેં એવું તારું શું બિગાડકું કે તેં આવી ત્રાસદાયક રીતે મારું હૃદય તોડી નાખ્યું.

તારામતી—(ઘેલી થઈને) રાજા તું એવી ચોકાસી શું કરવાને કરેછે ? હું ભૂત પીસાય જતીની છું અને તારા છોકરાનું સ્વાદીષ્ટ માંસ ખાવાની મને મળ પડે એટલા મોટે મેં એને મારી નાખ્યોછે.

કાશી રાજા—પ્રધાન, એની મૂખ મુદ્રા ઉપરથી જણાઈ આવેછે કે આ અધોર કર્મની કરતા એ નથી. એક નિરપરાધી માણસ મારકું જાય તેના કરતાં મારા આપ્તા કુટુંબનો ઘાત થાયતો ભણે. બાઈ હજીની આ તોહોમત ના-સાંખીત કરવાની તને તક છે.

કાશી પ્રધાન—એ નિર્ભય બેસી રહી છે અને તોએપણ અપરાધ કહ્યું લેછે તે સમજાવું નથી.

કાશી રાજા—નાયક, ખોલ સોગન ઉપર. તારું કહેવું જરૂર જરૂર ખરું છે? તેં આ સ્ત્રીના હાથમા કુંવરને જોયો? અખડાર નિરપરાધી. માણસના ઉપર ઢાલી પાડીને મારી કૃપા સંપાદન કરવાને પ્રયત્ન કર્યો તો તારી વાત તેં જાણી.

નાયક—મહારાજ હું ખરેખરે કહું છું કે કુંવરને આ બાયડીના હાથમાં જોયા હતા.

કાશી રાજા—સ્ત્રી તું સાચેસાચ ખોલ. આ અપરાધ તારાથી થયો? કદાપીને મારા ચોકીવાલાઓએ તને ઘણી ધમકી આપી હોય અને ખીલિક્ષ્મી મારી તું એમ ખોલી હોય કે કુંવરનો ઘાત મેં કર્યો છે પણ મારા મોહો આગળ તું કશી ખીલિક્ષ્મી રાખીશ નહિ. જાણ કે અપરાધીઓને શીક્ષાએ પોંચાડનાર ધર્માસન મારું છે તોપણ જોના ઉપર કોપ ગૂંજ્યાં હોય તેનું આશ્ચર્યસ્થાન પણ મારું જ છે.

તારામતી—(ધેલી થઈને) રાજા હું મરવા માગું છું, હું અપરાધી છું એમાં તારે કાંઈ શક આણવો નહિ, તારા કુંવરને મેં માર્યો, મને દેહાંતદંડની શીક્ષા કરો હું મોત ઇચ્છું છું.

કાશી રાજા—આ સ્ત્રી અપરાધી હોય એમ મને બહુ શક રહે છે. આ કેદાણે સત્તાર થતાં પેહેલાં નગરબાહાર કરી દો.

નાયક—રાજા મહારાજ જાણે તમે અમારું કહેલું માનતા નથી, તાંણે અમારા કીધાનું કાંઈ પરમાણુ રહ્યું નહિ. અમે અમારું કામ છોડી દેવાની રજા માગીએ છિયે.

[એક સીપાઈ આવે છે.]

સીપાઈ—મહારાજ રાજકુંવરનો ઘાત કરનાર આ સ્ત્રી પોતે છે એમા હવે કસો સંશય રહ્યો નથી, આપે અતરે પધારવા માંટે મહાલ્ય છોડવા આગમ્ય વિશેષ ચોકાશીને માટે આ સ્ત્રીનું પગલું કહાડવા મને મોકલ્યો હતો તે કામ હું કરી આવ્યો છું. કુંવરના મેહુલ આગલથી જ પગલું આવે છે તે આ સ્ત્રી જ્યાં આગલ પકડાઈ છે ત્યાં આવી મલે છે.

તારામતી—રાજા હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તારા કુંવરનો ઘાત કરનાર હું પોતે છું તો મને મારા કૃત્ય પ્રમાણે ઘટતી શીક્ષા કરવાનો ઠરાવ કરો.

કાશી રાજા—ઓ! પરમેશ્વર હું ખરી કસોટીમાં સપડાઈ ગયો. પણ શું કરું? મારે મારે ધર્મ બળવવો જોઈએ. જાણે વધ્ધકર્માધીકારીને ખોલાવો.

[એક ચોકીવાલા કાલસેનને લઈ આવે છે.]

કાલસેન આ સ્ત્રીને આ કેદાણેથી રમણનમા લઈ જા અને તારી તરવાર વટે એનું માથું કાપી નાખીને સત્તર મારીબણી પાછો આવ.

[રાજા, પ્રધાન, ચોકીવાલા જાય છે.]

કાલસેન—હાંયકે આપણ તમારા હુકમ પ્રમાણે કરવાને આ હોડયો, (તારામતીને લઈ જતાં) હોડ કે રાંડ જૂતડી, હોડ પાસરી આગલ, તારે માંયે મોત ભગી રહ્યું છે, હવણું જમ તને ગ્રાહીને ધર્મરાજની ફાંદે ઉભી કરશે.

પ્રવેશ ૪ થો.

કાશી—રુમસાંન—અધારી રાત.

સત્યકીર્તિ એકલો.

સત્યકીર્તિ—આ મોટા નગરની સેરીએ સેરી અને ગલીએ ગલી હું અ-
હાહ ચૂક્યો, તોપણ મારા રાજાનો મને કાંઈ પતો લાગતો નથી. ઓહો
હરિશ્ચંદ્ર આવેછે. (હરિશ્ચંદ્ર આવેછે તેના ભણી દોડી જઈને) ઓ મહારાજ
મહારાજ! ધાતકી બાગ્યની રમત તને આવી સ્થિતિએ પોંદ્યાકીને અટકી! રા-
જાઓનો રાજા તે હવે સેવકોનો સેવક થઈ મડયો? જીવતાં મનુષ્ય ઉપર મત્તા
ચલાવનારો તે હવે મડદાનો ખાજનારો થયો. (વિલાપ કરેછે) આ જાપરીમાં
આપણુ બે એકજ વખતે આપણા દિવસ નીર્ગમન કરીશું અને જ્યારે મોત
આપણને છટાં પાડશે ત્યારેજ એકબીજાથી છુટાં પડીશું. હું તારો સેવક
તારો ધણી જે જે કામ થોપશે તે તે હું કરીશ અને તારે મોટે ખાવાનું
તૈયાર કરીશ. [કાલસેન આવેછે.

કાલસેન—હાંયકે આપજી, સત્યકીર્તિ આપ્યાસે કે આપજી? પણ ગુલામ હ-
રીયા, તારે હાઈં મોટું કામ હોધી લાવ્યોસું. હાંયકે આપજી, કાલી રાજાના કુંવરનો
ધાત કરનારી આયકીને ગરદન મારવીસે. અલ્યા તને તરવાર મારતાં આવડેસે?

હરિં—મારા ધણી તારો હુકમ બજાવને તૈયારછું. આ હાથે તરવા-
રની કસરત ધણી કરેલી, પણ સદા સત્ય અને દેશાભિમાન સાઈં વાપરેલીછે.

સત્યકીર્તિ—પણ કાલસેન તે સ્ત્રીને ગરદન મારવાનું કામ તું મને સોંપ?

હરિં—ને કાલં—ના તેમ નહીં અને.

હરિં—સત્યકીર્તિ તું મને મારી ફરજથી વારીશ ના.

કાલસેન—હરિયા આ કામ પણ હાઈંસે, સત્યનુંસે, હાંયકે આપજી. એક
પાપી સ્ત્રી મારા રાજકુંવરને મારી નાખવાની હજી ભોગવેસે, તે કાં નહિ ક-
રીયે? હવણુ હું તેને લાઉંસું. હરિયા તમઆર સેની? કબૂલસે?

[હરિશ્ચંદ્ર તલવાર તૈયાર કરેછે અને કાલસેન તારામતીને ધસડી લાવેછે.

કાલસેન—વાંકી વલ હિંયાં રાંડ.

તારામતી—(ચીસ પાડીને) હે દાતા!

હરિં—(તરવાર મારવા જતાં) હે? ઓ તારા-તારા-મારી રાણી તારા.

તારામતી—કાણુ? મારો પતિ? અરે મારા પ્રાણુપતિ દેખી દાઝવાને
મોટે અહિં પણ પાછા તમેજ છે?

સત્યકીર્તિ—અરેરે આ શી અવસ્થા? કાલસેન એમાં કાંઈ જૂલ છે. આ
ખાઈં નિરપરાધી છે.

કાલસેન—સુગો મર, પૂછ એને, ધુનો હાખીત થવા વિના કાલી મહારાજ
હજી પણ કરે? મારા રાજાનો હકમ કરવો જોઈએ, ચાલ થા ઉતાવલો.

તારામતી—મારા પતિ કાશી માહારાજનો હુકમ છે મને કતલ કરવાનો
તેમાં થોખીસના. તારી તરવારથીજ મને મરવા દે. તમે પોત્યાં હરદયના થ-
શો નહિ પણ વગર હવે તમારું કામ પરિપૂર્ણ કરો.

હરિં—મારી પ્રાણુપ્રિયા તારા ઉપર અપરાધ આપીત થયો એટલે હવે

ઉગરવાની કસી આશા રહી નથી. મને સોંપેલું કામ મને હવે પૂરું કરવું પડશે. તું હવે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી લે.

[તારામતી પ્રાર્થના કરવા બેસેછે, હરિશ્ચંદ્ર તરવાર ઉઠાવા જાયછે, તેવામા વીશ્વામિત્ર એકાએક ને બેમાલમ આવેછે.

વિશ્વા૦—અલ્યા હરિશ્ચંદ્ર—હરિશ્ચંદ્ર—અરે તું શું આ ગરીબ બાપ-ડીને કતલ કરેછે? ઘાતકી માણસ જવા દે એ બિચારીને, બોલી દે હવે આ એક જૂઠું ને પછી જો હું તને તારી આગલી સ્થિતિએ કેવો પાછો પોહાંચાકુંછું.

હરિ૦—મહારાજ, જો તમે મને ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન આપો તોપણ હું જૂઠું બોલવાનો નથી. આવી ભ્રષ્ટવાડાની જગ્યાએ પ્રવેશ કરીને તમે તમારા પવિત્ર દેહને અપવિત્ર કરે નહી, અહિંયાંથી વિદાય થાઓ. તમારા કોપની હું કસી દરકાર રાખતો નથી. તમારી કૃપા મારે જોઈતી નથી, જાઓ તમારે રસ્તે.

વિશ્વા૦—મારું માનતો નથી તો કોડ તારું માથું ને કાઠાડ મહીથી રાતું. [ગેબ થાયછે.

હરિ૦—તારા! મારી વાહાલી તારા! પ્રાણપ્રિયા! દ્રઢ થા! મુખી થા! આપણા દુખ, આપણો ખેદ અને આપણી મોજનો છેડો આવેછે. આ ઘાતકી તરવાર આ પાપીના હાથથી એનું કામ પૂરું કરશે. ઓ! મારી પ્રાણ! મારા જીવ! જે તરવારથી તારો અંત આવશે તેની તેજ તરવાર મારી છાતીમાં પેસીને તારાં તાજાં લોહીને મારાં ઉકળેલાં લોહી સાથ મેળવશે. પેહેલો પુત્ર, પછી પ્રિયા ને છેવટે પોતે એ સર્વ એક રૂપીના કોપનું બલીદાન થશે. હું સત્યને માટે મરુંછું, મારો પુત્ર સત્યને માટે મુવો અને ઓ મારી વહાલી! તું પણ સત્યને માટે મરવાનીછે ત્યારે આપણે આપણા હરદયને હવે પાતલું થવા દેવું ના જોઈએ. અરે કુલ પૃથ્વી મરે—ગર્જના તરી પડે—ધરતી ફોટે—દેવતાઓનો અંત આવે—આકાશમાં ચત્રકતા તારાંઓ ઝાંખા થઈ પડે—માહાસાગરો સ્ફોટાઈ જાઓ—પર્વતો અને ડુંગરો જમીનદોસ્ત થઈ જાઓ—પુનપ્પાર લડાઈ જાઓ આલો—લોહીની નદીઓ વહેવા માંડે—હરિશ્ચંદ્ર સરખા બાજો અને ફરોડો માણસો આ પ્રમાણે માથા જાઓ તોએપણ સત્યતાને શ્રેષ્ઠપણે વરતવા દો; સત્યતાનો નિર બાંધ પ્રકાશ થવા દો; સત્યતા સર્વની ચલાવનાર થવા દેઓ અને સત્યતા—એકલી અને એકલી સત્યતા—મનુષ્યોની અને દેવતાઓની છેલી વારની શાન્તિ થવા દો. અહો સત્યતા! મારા હરદયમાં ખીરાજમાન થયેલી સત્યતા! તારું પન રાખવાને મારા ધૃજતા હાથને દ્રઢ કર! ઓ મારી પ્રાણપ્રિયા! ઓ ધર્મ દેવી! તું તારી બેહેન સત્યતા દેવીના દેવળમા તારો પ્રાણ અરપણ કર.

[નિરથી તારામતીના ગળા ઉપર તરવાર મારેછે પણ તેનો ફૂલનો હાર થઈ જાયછે. શીવ અચપૂચ આકાશમાંથી ઉતરી આવેછે.

શીવ—હરિશ્ચંદ્ર, તારું સદા કલ્યાણ થાઓ. તારી પરિક્ષા કરવાને માટે તારા ઉપર જે જે શંકા પાડવામા આવ્યાં તે તે તે અતી સ્વરપણાથી તેઓના સામી ટકર ઝાલીને સહન કર્યાછે, અને મૃત્યુ મનુષ્ય પ્રાણીને તે પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું છે કે આ કાલુભંગૂર જગતની સર્વ ધામધુમે કરતાં ધર્મ એ સર્વોત્તમ અતી મહાવાન છે. રોહીતાશ્વર વીશ્વામીત્રના કોપનું બલીદાન તું સજીવન થા. (રોહીતાશ્વર જીવતો થઈ ઉડેછે) કાશી રાજપુત્ર વિશ્વામિત્રના કપર

કાર્યથી તારે ધાત કરવાનો અપરાધ તારામતી ઉપર પણ આપ્યોછે મોટે તું સજીવણ થા. તે સજીવણ થઈ ઉઠેછે. [વિશ્વામિત્ર આવેછે.

વિશ્વા૦—અહો શીવ ! હું પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે મારે અપરાધ ક્ષમા કરજે. દેવતાઓની સુભામા મારે વાદ પડ્યો હતો મોટે આ ધર્મીક રાજાને અતી નિર્દયપણાથી મેં પજવ્યો છે પણ પૃથ્વી ઉપરના સર્વ રાજાઓમાં તે ખરે-ખરે સત્યવાદી કરી ચૂક્યો છે. હરિશ્ચંદ્ર ! ચક્રવર્તી રાજા મેં તારે ઘણો અપરાધ કર્યો છે તેની હું તારી પાસે ક્ષમા માગું છું.

શીવ—હરિશ્ચંદ્ર જગતની દ્રષ્ટીમા તું એમ આવવા દે નહિ કે સદગુણ અથવા ધર્મના લોપ થઈ ગયો છે અને તેનો શત્રુ દુરગુણ અથવા અધર્મ જયવંતપણે વર્તેછે. જા તું તારા રાજયાસન ઉપર ફરીને ખોરાજમાન થા અને અમે દેવતાઓ સત્યના ખેલી છોડે એવો ડંડેરો પીતાવ.

હરિ૦—અહો ! દેવતા દેવ ! જ્યારથી તેં કૃપા કરીને દરશણ આપ્યાછે ત્યારથી મારા સંકટને હું ક્યાં લેખાંમા ગણતો નથી. હું રાજ્યતી કે સત્તાની કે કીર્તિની ક્યાંની પણ દરકાર રાખતો નથી. માણસો મને આંગળી કરે એવું હું દેવ તું ના થવા દે. આંનડાલનો દાસ રાજા થઈ શકે નહિ. બ્રાહ્મણની દાસી કદીપણ રાણીના પદને શોભે નહિ. ગાયના થાનમાંથી જે દૂધ એકવાર દોહી લેવામાં આવ્યું તે પાછું તેમા પેસારી શકાતું નથી. અહો મહાદેવ ! જે પદ્મજ-પુણને અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ તેની કાંઈ હદ રહી નથી. [કાલસેન આવેછે.

કાલસેન—(કપડાં ઉતારી નાખીને) રાજા હરિશ્ચંદ્ર તું જાણીશ નહી કે હું ચાંચુડાજીછું પણ તું હવણા મને દેખેછે એવો હું ધર્મ દેવ છું. [અગ્નિસેન આવેછે.

અગ્નિસેન—(કપડાં ઉતારી નાખીને) રાણી તારામતી તું એમ જાણીશ નહિ કે એક બ્રાહ્મણની દાસી થઈને તું રહી હતી પણ જેની સેવામાં તું રહી હતી તેતો હું અગ્નિદેવ છું. [ઈંદ્ર સવારી સહીત વશીકરને લઈ આવેછે.

વશીકૃ—હરિશ્ચંદ્ર તને કાંઈ લાછંન લાગતું નથી, તેમજ જે સર્વવંશનું તું સર્વોત્તમ રત્ન છે તે વંશને પણ કસો દાધો લાગતો નથી, આ સ્મશાન પણ ખરું જોતાં સ્મશાન નથી, પણ રૂષીઓનું અને તપસ્વીઓનું આશ્રમસ્થાન છે. સોનાને જેમ તાવવામાં અને તીપવામાં આવેછે તેમ તે પોતાની ખુબી વધારે પ્રકાશ કરેછે, તેમ અહો અયોધ્યાપતિ પેલો તેજનો દેવતા સૂર્ય ઉદ્યા ચાલ પર્વત ઉપર પ્રકાશ પામતો આપણી દ્રષ્ટિએ દેખાયછે તેની પેઠે તારા તેજનો મહિમા અતીશય પ્રકાશ પામ્યોછે.

શીવ—ઈંદ્ર, દેવતાઓના રાજા તું આ રાજાની સાથે તારી મહિમાવંતી ધામધુમ સહીત અયોધ્યે જા અને એને અયોધ્યાના ચક્રવર્તી રાજા સ્થાપીને એને પુનઃ રાજ્યાભીષેક કર. એનું રાજ્ય ઘણાકાલ તપો અને આવતા ભવમાં એનું કલ્યાણ થાઓ ! (મોટે હરિશ્ચંદ્ર માહારાજની—

સઘલાઓ—જેએ !

